Andhra Valmiki

Vasudasudu.

Kishkindha Kandamu

No. IV

SREEMA[illegible]

ANDHRA VALMIKI RAMAYANAMU

A LITERAL [illegible] TRANSLATION OF V[illegible] SANSKRIT RAMAYANAM

[illegible]

VAVILICOLANU SUBBA ROW,

[illegible] College, Madras, (Now retired) [illegible] the author of

[illegible] Sri [illegible] Kau[illegible] [illegible] Sree Krishna Leelam[illegible], [illegible] &c. &c.

WITH [illegible] OWN COMMENTARY

CALLED

[illegible]ANDARAM.

PRINTED AT

[illegible] PRESS, MADRAS

1939

([illegible] Reserved.)

మార్పులచేతనైతేనేమిఆయాకాలములందుకవులవలంబించుచూ వచ్చిన సంప్రదాయ భేదముల చేతనైతేనేమి ఒక్కొకప్పుడు కవులు లాక్షణికులు కూడ తెలిసియో తెలియకయో అవలంబించిన నిరంకుశత్వముచేత నైతేనేమి లక్ష్యలక్షణములలో కొన్ని సందర్భముల వ్యత్యాసములు పొసగట్టుచుండుట, కొందరు మహా కవులు లాక్షణికుల యీ సడింపులకు పాత్రై అలాక్షణిక కవులుగ పరిగణింపబడుట, కొందరు లాక్షణికులు తాము చేయగడగిన లక్షణము విషయముననే తబ్బిబ్బులుపడి లక్ష్యవిరుద్ధముగా లక్షణము నేర్పరచిన వారుగా తయారగుట తటస్థించుచూ వచ్చినది. అట్లు లక్షణవిరుద్ధములని లాక్షణికులు చెప్పిన అనేక రూపములకు కారణము భాషలో కాలక్రమమున గలిగిన సహజ పరిణామమేనని, అట్టివి ప్రామాణికులగు కవులు ప్రయోగించి యుండుటచే ప్రమాణములుగానే గ్రహించవలెనని, అట్టివే యిటీవలికాలమునగూడ శిష్టవ్యవహారసిద్ధములైనచో వాని ప్రామాణికత్వము సంగీకరించి, జీవద్భాషయగుటచే యిందలి ప్రయోగపద్ధతిని కాలానుగుణముగ విస్తృతి నొందింపవలసిన ఆవశ్యకతకలదని తొలుత దేశముచే గుర్తింపజేసినవారు శ్రీగిడుగు రామమూర్తిపంతులుగారు. కాని యీ వ్యవహారము జనులనోళ్ళలో అనేకవిధములుగా ఉండేదేగాని గ్రంథస్థముకాకపోవుటచేఈభాషకుసరియైన హద్దులు ప్రామాణికత్వము ఇంకను సుస్థిరముగా నేర్పడలేదు. దానికై విశేష పరిశ్రమ జరుగవలసియున్నది. ఈ విషయమున శాస్త్రచర్చలు వదలి భాషాతత్వమును గుర్తించి భాషాపరిణామరీతుల ననుసరించి శిష్టవ్యవహారముగా గ్రహింప

శ్రీ రా మ సే వ

కిష్కింధాకాండము—విషయసూచిక

సర్గసంఖ్య	విషయము	పుటసంఖ్య
౧	మందరము	౧
	అవతారిక	౫
౨	సుగ్రీవుఁడు రామలక్ష్మణులఁ జూచి భయపడుట	౪౩
	హనుమంతుఁడు సుగ్రీవుని భయకారణ మడుగుట	౪౫
	సుగ్రీవుఁడు హనుమంతుని రామలక్ష్మణులయొద్దకుఁ బంపుట.	౪౮
౩	హనుమంతుఁడు భిక్షువేషంబున రామలక్ష్మణుల యొద్దకుఁ బోవుట	౪౯
	శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునితో హనుమంతునిఁ బ్రశంసించుట	౬౧
౪	లక్ష్మణుఁడు హనుమంతునితోఁ దమ వృత్తాంతముఁ జెప్పుట	౬౬
౫	హనుమంతుఁడు రామలక్ష్మణులను సుగ్రీవుని కడకుఁ దీసికొనిపోవుట	౭౨
	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామలక్ష్మణులతో సంభాషించుట	౭౫
	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునితో సఖ్య మొనర్చుట	౭౬
	సుగ్రీవుఁడు రామునితోఁ దనకు వాలి చేసిన యపకారముఁ జెప్పుట	౭౯
	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునితో వాలిం జంపఁ బ్రతిజ్ఞఁజేయుట	౮౦
౬	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునితో సీతను దాను గొనివచ్చునట్లు చెప్పుట	౮౨
	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునకు సీతాదేవి వైచిన భూషణంబులఁ జూపుట	౮౫
	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవుని రావణ వృత్తాంతము నడుగుట	౮౭
౭	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునకు ధైర్యము జెప్పుట	౮౮
౮	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునితోడి మైత్రిని గొనియాడుట	౯౬
	శ్రీరామునితో సుగ్రీవుఁడు వాలి దన్నుఁ బరిభవించిన విధంబుఁ జెప్పుట	౧౦౨
౯	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునితో వాలికిఁ దనకు విరోధము వచ్చిన కారణముఁ జెప్పుట	౧౦౬
౧౦	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునకు దుందుభి వృత్తాంతముఁ జెప్పుట	౧౧౮
౧౧	దుందుభి వాలిమీఁదికి యుద్ధంబునకు వచ్చుట	౧౨౦
	మతంగుఁడు వాలిని శపించుట	౧౨౪
	శ్రీరాముఁడు దుందుభి కళేబరమును బాదమునఁ జిమ్ముట	౧౩౦
౧౨	శ్రీరాముఁడు సాలసప్తకంబు భేదించుట	౧౩౨
	సుగ్రీవుఁడు తొలిసారి వాలిమీఁదికి యుద్ధమునకుఁ బోవుట	౧౩౫
	వాలిని జంపమికి సుగ్రీవుఁడు శ్రీరాముని నిష్ఠురములాడుట	౧౩౮
	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునితోఁ దాను వాలిని జంపమికిఁ గారణముఁ దెల్పుట	౧౩౯

సర్గసంఖ్య	విషయము	పుటసంఖ్య
౧౩	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవాదులతోఁడఁ గిష్కింధయొద్దకుఁ బోవుట	౧౪౧
౧౪	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునకు భయము పాయ నుత్సాహోక్తులు చెప్పుట	౧౪౭
	సుగ్రీవుఁడు వాలిని రణంబునకు బిల్చుటకై సింహనాదముచేయుట	౧౫౧
౧౫	యుద్ధమునకుఁబోవు వాలిని దార యడ్డగించుట	౧౫౩
౧౬	వాలి తారకు సమాధానముఁజెప్పి యుద్ధమునకుఁ బోవుట	౧౬౧
	వాలి సుగ్రీవుల ద్వితీయయుద్ధము	౧౬౪
	శ్రీరాముఁడు వాలిని నేలఁగూల్చుట	౧౬౭
౧౭	వాలి శ్రీరాముని దూషించుట	౧౭౨
౧౮	శ్రీరాముఁడు వాలిదూషణములకు సమాధానముఁ జెప్పుట	౧౮౨
	శ్రీరాముఁడు వాలికి ధర్మశాస్త్ర వాక్యంబులు చెప్పుట	౧౯౯
	వాలి శ్రీరాముని వాక్యంబుల సమాధానపడి తన్ను క్షమింపవేఁడుట	౨౦౭
	వాలి యంగదుని శ్రీరాముని కప్పగించుట	౨౦౯
	రాముఁడు వాలిని సమాధానపఱచుట	౨౧౨
౧౯	వాలిమృతి విని తార కిష్కింధ వెడలి వచ్చుట	౨౧౫
	వానరులు తారకు వాలిపాటు జెప్పుట	౨౧౬
	తార వాలిం జేరఁబోవుట	౨౨౦
౨౦	తారా విలాపము	౨౨౩
౨౧	హనుమంతుఁడు తార నూరార్చుట	౨౨౯
	తార హనుమంతునకుఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చుట	౨౩౩
౨౨	వాలి సుగ్రీవునితోఁ దాను జేసిన యపకారము మఱవుమని చెప్పుట	౨౩౪
	వాలి యంగదునకు నీతి దెల్పుట	౨౩౯
	వాలి మరణించుట	౨౪౦
౨౩	వాలి మరణంబునకుఁ దార యేడ్చుట	౨౪౧
౨౪	సుగ్రీవుఁడు వాలికై దుఃఖించుట	౨౪౭
	శ్రీరాముఁడు తార నూరార్పఁబోవుట	౨౫౫
	తార దన్నుఁ జంపుమని శ్రీరాముని జూచి ప్రలాపించుట	౨౫౮
	శ్రీరాముఁడు తార నాశ్వాసించుట	౨౬౮
౨౫	శిబికయందున్న వాలిఁజూచి తార యేడ్చుట	౨౭౬
	అంగదుఁడు వాలిని సంస్కరించుట	౨౭౮
౨౬	హనుమంతుఁడు శ్రీరాముని సుగ్రీవునకు బట్టాభిషేకం బొనర్ప వేఁడుట	౨౭౯
౨౭	శ్రీరామలక్ష్మణులు ప్రస్రవణగిరి గుహఁ జేరుట	౨౮౭
	లక్ష్మణుఁడు శ్రీరాము ననునయించుట	౨౯౨
౨౮	వర్షర్తు వర్ణనము	౨౯౫
౨౯	కామపరతంత్రుఁడగు సుగ్రీవుని హనుమంతుఁడు బోధించుట	౩౧౬
	హనుమంతుఁడు సుగ్రీవునితో సీతను వెదకింపుమని చెప్పుట	౩౨౦
౩౦	శరత్కాలంబున శ్రీరాముఁడు సీతా విరహంబునఁ దపించుట	౩౨౫
	లక్ష్మణుఁడు శ్రీరాముని దుఃఖముఁ బాపుట	౩౨౮
	శరదృతువర్ణనము	౩౩౦
	సుగ్రీవుఁడు సమయము మతిక్రమించినందుకు శ్రీరాముఁడు విచారపడుట	౩౪౩

సర్గసంఖ్య	విషయము	పుటసంఖ్య
	శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునిఁ గిష్కింధకుఁ బోయిరమ్మనుట	3౪౫
3౧	లక్ష్మణుఁడు శ్రీరామునితో సుగ్రీవుని దాను వధించెదనని చెప్పుట	3౪౮
	శ్రీరాముడు లక్ష్మణుని శాంతిపఱచి కిష్కింధకు పంపుట	3౫౦
	లక్ష్మణునిఁ జూచి శ్రోత్రియులు భయపడి పరువెత్తుట	3౫3
	సుగ్రీవునకు మంత్రులు హితము బోధించుట	3౫౬
3౨	లక్ష్మణుఁడు వచ్చినవార్తవిని సుగ్రీవుఁడు భయపడుట	3౫౮
	హనుమంతుఁడు సుగ్రీవునకు హితముపదేశించుట	3౫౯
33	లక్ష్మణుఁ డంగదునితో సుగ్రీవునంతఃపురంబు జొచ్చుట	3౬౫
	లక్ష్మణుని సమాధానపఱుప తారను బంచుట	3౭౦
	తార లక్ష్మణునితో సంభాషించుట	3౭౧
	లక్ష్మణుఁడు తారతో సుగ్రీవుఁడు సమయాతిక్రమణంబుఁ జలుపుట చెప్పుట	3౭౪
	తార లక్ష్మణునిసమాధానపఱుచుట	3౭౬
	లక్ష్మణుఁడు సుగ్రీవునిఁ జూచి నిష్ఠురంబు లాడుట	3౭౯
3౪		3౮౦
3౫	తార లక్ష్మణుని శాంతిపరచుట	3౮౪
	సుగ్రీవుఁడు కపిసేనల రప్పించినవార్త తార లక్ష్మణునకుఁ దెలుపుట	3౮౭
3౬	సుగ్రీవుఁడు లక్ష్మణుని సమాధానపరచుట	3౮౯
	లక్ష్మణుఁడు సుగ్రీవునిఁ బ్రశంసించుట	3౯౧
3౭	సుగ్రీవుఁడు హనుమంతునితో వానరుల నిమిత్తమై మఱల దూతలఁబంపుమని చెప్పుట	3౯3
	వానరసేనలు కిష్కింధకు వచ్చుట	3౯౫
3౮	లక్ష్మణసుగ్రీవులు సేనతోడ శ్రీరామునియొద్దకు వచ్చుట	3౯౮
	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునకు నీతిఁ దెలుపుట	3౯౯
	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునితోఁ దాను వానరసేనల సిద్ధపఱుచుట తెలుపుట	౪౦౧
3౯	శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవునిఁ బ్రశంసించుట	౪౦౨
	వానరసేనలు శ్రీరామునికడకు వచ్చుట	౪౦౪
౪౦	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునకు దనసేనల నివేదించుట	౪౦౯
	తూర్పున సీతను వెదక సుగ్రీవుఁడు వినతుని బంచుట	౪౧౧
౪౧	సుగ్రీవుడు హనుమదాదులను దక్షిణదిక్కున రోయఁ బనుచుట	౪౨౫
౪౨	సుగ్రీవుఁడు సుషేణాదులఁ బశ్చిమదిశ రోయఁ బనుచుట	౪33
౪3	సుగ్రీవుఁడు శతవలిని నుత్తరమున రోయఁ బనుచుట	౪౪౧
౪౪	సుగ్రీవుఁడు కార్యభారము హనుమంతునిపై మోపుట	౪౫౪
	శ్రీరాముఁడు హనుమంతుచేతికిఁ దన ముద్రిక నిచ్చుట	౪౫౬
౪౫	వానరులు సీతను వెదుకఁబోవుట	౪౫౮
౪౬	సుగ్రీవుఁడు శ్రీరామునితోఁ దాను భూమండలముఁ జూచిన విధమును జెప్పుట	౪౬౧

సర్గసంఖ్య	విషయము	పుటసంఖ్య
౪౭	వినతాదులు సీతనుగానక వచ్చుట	౪౬౫
౪౮	హనుమంతుఁడంగదాదులతో వింధ్యంబున సీతను వెదకుట	౪౬౭
౪౯	అంగదుడు కపుల నుత్సాహపఱుచుట	౪౭౦
౫౦	హనుమదాదులు ఋక్షబిలంబుఁ బ్రవేశించుట	౪౭౩
౫౧	హనుమంతుఁడు స్వయంప్రభతో సంభాషించుట	౪౭౮
	స్వయంప్రభ హనుమంతునకు ఋక్షబిల వృత్తాంతముఁ జెప్పుట	౪౭౯
౫౨	స్వయంప్రభ హనుమంతునిఁ గపులవృత్తాంత మడుగుట	౪౮౧
౫౩	స్వయంప్రభ కపులను బిలమునుండి వెడలించుట	౪౮౩
	అంగదుఁడు గడువు మీఱినందులకు విచారపడుట	౪౮౫
	అంగదుఁడు భేదోపాయోక్తులు వచించుట	౪౮౮
	కపు లంగదు వాక్యంబుల నామోదించుట	౪౮౯
౫౪	హనుమంతుఁ డంగదుని సమాధానపఱుచుట	౪౯౦
౫౫	అంగదుఁడు సుగ్రీవు గుణముల నిందించుట	౪౯౬
	అంగదాదులు ప్రాయోపవేశంబు సేయుట	౫౦౦
౫౬	సంపాతి యంగదాదులఁ జూచుట	౫౦౧
౫౭	సంపాతి యంగదాదులతో భాషించుట	౫౦౪
	అంగదుఁడు సంపాతికిఁ దమ వృత్తాంతముఁ జెప్పుట	౫౦౫
౫౮	సంపాతి కపులతో జటాయువు తన తమ్ముఁడని చెప్పుట	౫౦౯
	సంపాతి కపులకు రావణు నునికిఁ జెప్పుట	౫౧౧
౫౯	జాంబవంతునితో సంపాతి సీతావృత్తాంతము జెప్పుట	౫౧౬
౬౦	సంపాతి నిశాకరఋషితోఁ దనకునైన సంభాషణంబు జెప్పుట	౫౨౦
౬౧	సంపాతి తనకు ఱెక్కలుగాలిన విధము నిశాకరునితోఁ జెప్పుట	౫౨౨
౬౨	నిశాకరుఁడు సంపాతికి ఱెక్కలు మొలచు నుపాయంబుఁ జెప్పుట	౫౨౫
౬౩	సంపాతికి మరల ఱెక్కలు మొలుచుట	౫౨౭
౬౪	వానరులు సముద్రతీరంబుఁ జేరుట	౫౨౯
	అంగదుఁడు కపుల సముద్రంబు దాటఁ బ్రేరించుట	౫౩౨
౬౫	అంగదునితోఁ గపులు వారివారి లంఘనశక్తి జెప్పుట	౫౩౩
౬౬	జాంబవంతుఁడు హనుమంతునిఁ బ్రోత్సాహపఱుచుట	౫౩౯
	జాంబవంతుడు హనుమంతుని జన్మ విధంబుఁ జెప్పుట	౫౪౦
౬౭	జాంబవంతుని వాక్యంబుల హనుమంతుఁడు విజృంభించుట	౫౪౬
	హనుమంతుఁడు కపులతోఁ దన పరాక్రమంబుఁ దెల్పుట	౫౪౮
	హనుమదాదులు మహేంద్రాద్రి నెక్కుట	౫౫౪
	కిష్కింధాకాండాంత పద్యములు	౫౫౬

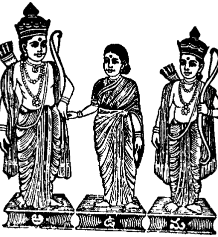

శ్రీః.

శ్రీసీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరామచంద్ర పరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీమతే రామచంద్రాయనమః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయనమః.

శ్రీశారదాయై నమః.

శ్రీమదాంధ్రవాల్మీకిరామాయణము

కిష్కింధాకాండము.

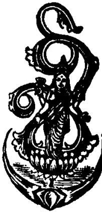

చరణౌజోవికసిత
వాచంయమి హృదయకమల ♦ వారితశమలా
ఖేచర భూచర వినుత వ
నేచరవరపరమమిత్ర ♦ నీరదగాత్రా! ౧

మందరము

శ్రీ = ఆశ్రితుల నుభయలోకముల రక్షించు శక్తిసంపద గల, చరణ = భగవంతుని పాదములయొక్క, ఓజః = మాహాత్మ్యమనెడి కాంతిచేత, వికసిత = (౧) పూచిన, (౨) సంతోషించిన, వాచంయమి = మునులయొక్క, హృదయకమల=పద్మాకారముగల హృదయకోశమనెడి 'పద్మకోశప్రతీకాశం హృదయం చాప్యధోముఖమ్'; హృదయము పద్మాకారమని ప్రసిద్ధి. భగవచ్చరణముల తేజస్సుచే మునుల హృదయకమలము వికసించె ననుటచే జరణములకు సూర్యత్వారోపణము

సూచితము. సూర్యుని కిరణములు సోఁకినఁ బద్మములు వికసించునట్లు భగవంతుని పాదధ్యానముచేఁ గలిగిన భగవదనుగ్రహముచే మునుల హృదయకమలములు వికసించె నని, సంతోషించెనని భావము.

ఓయీ! భగవంతుఁడు సర్వసముఁడుగదా, అందఱిమీఁద నాయన కటాక్షము ప్రసరించి యందఱిహృదయంబులు వికసింపఁజేయరాదా యనిన నెండ సర్వసమముగాఁ గాయుచు లోకములోని యన్ని సరస్సులయం దుండు కమలములమీఁద సమానముగాఁ బడుచున్నదికదా, అన్నికమలము లొకకాలమందే వికసించుచున్నవా? లేదు. మొగ్గలు వికసింపవు. ఏ పువ్వు కోరకత్వ ముకుళత్వాది దశలు దాఁటి లోపలఁ దేనె కలది యగునో యట్టి పక్వపుష్పము మాత్రమే వికసించుచున్నది. అట్లులే భగవత్కటాక్ష మందఱియందు సమముగానే ప్రసరించినను వాచంయములుగా నుండు వారి హృదయములను మాత్రమే వికసింపఁ జేయును. వాచంయము లనఁగా వాక్కును నియమించినవారు. వాక్కనునది తక్కిన యింద్రియముల కుపలక్షణము. వాక్కు నియమించుట యనఁగా నోరుమూసికొని యూరకుండుటగాదు. ప్రాకృతవిషయ వ్యర్థ భాషణముల నాడక 'జిహ్వే కీర్తయ కేశవ' మ్మన్నట్లు భగవత్కీర్తన గానములందు నియమించుట - అట్లులే వీనులు హరికథాశ్రవణమందే నియమించుట - ఈ విషయము శ్రీభాగవతమున నంబరీషుని విషయమై యిట్లు చెప్పఁబడెను. స్కంధము - ౯-౮౨. 'సీ. చిత్తంబు మధురిపు శ్రీపాదములయంద పలుకులు హరిగుణ పఠనమంద, కరములు విష్ణుమందిర మార్జనములంద శ్రవములు హరికథాశ్రవణమంద, చూపులు గోవింద రూపవీక్షణమంద శిరము కేశవ నమస్కృతులయంద, పదము లీశ్వరగేహపరిసర్పణములంద కామంబు చక్రి కైంకర్యమంద, సంగ మచ్యుతజనతనుసంగమంద, ఘ్రాణ మసురారి భక్తాంఘ్రికమలమంద, రసన దులసీదళములంద, రతులు పుణ్య, సంగతులయంద యా రాజచంద్రమునకు.' ఇట్టివారు నిజమైన వాచంయములు - యోగులు సర్వకర్మ సన్న్యాసులుగాని యితరులవలె మిథ్యాచారులుగారు - ఇట్టివారి కరణ్యావాసము - వేషధారణ మనావశ్యము - గృహమం దుండియే యిట్టి కార్యములు చేయవచ్చునని "విష్ణుభక్తులందు విష్ణువునందుఁ గ్రలంక మెడలి మనసు లంకెపెట్టి, విహితరాజ్యవృత్తి విడువని వాఁడునై, యతఁడు రాచతపసి యనఁగ నెగడె." జనకాదు లట్టివారేకదా! 'కర్మతంత్రుఁ డగుచుఁ గమలాక్షుఁ బొగడుచు నుభయనియతవృత్తి నుండెనేని, జెడును గర్మమెల్ల శిథిలమై మెల్లన ప్రబలమైన విష్ణుభక్తి చెడదు.' భాగ. ౬-౧౨౩. ఈ విధముగ సర్వేంద్రియములు వాని సర్వకర్మములు భగవత్పరములు చేసినవారి హృదయకమలములు వికసించును.

ఓయీ! కమలము కోరకత్వ ముకుళత్వాది దశలుదాఁటి స్వభావముచేతనే పక్వమై తమంతఁదామ వికసించినట్లు హృదయము కాలపక్వమై తనకుఁదానే వికసిం

చును. భగవంతుఁడు చేయు కార్యమేమి? పద్మమెంత పక్వస్థితికి వచ్చినను సూర్య స్పర్శలేక వికసింపదు. ఎండదగులదేని వికసింపక రేకులు ముడుచుకొని ముడుచుకొని లోలోపలనే చెడును. అట్టులే మన మెంత ప్రయత్నముచేసినను భగవత్కటాక్షము లేక మనకార్యము ఫలింపదు. భగవదనుగ్రహముచేతనే జీవులు బాగుపడవలసిన వారైరి. దశకంఠుని జయింప వలయు నని జటాయువు చేసిన ప్రయత్నముకంటె దశేంద్రియముల జయించుట యందే పురుషుఁ డెక్కువ శ్రమింపఁ గలఁడు? భగవత్కటాక్షము లేకుండుటచే వాని ప్రయత్నము వ్యర్థ మయ్యెనుగదా - వ్యర్థ మెట్లయ్యెను? రామానుగ్రహము గలిగెఁగదా యందు రేమో! సత్యము - ఏల కలిగెను? వాఁడు చేసిన కృషి యాత్మలాభార్థముగాదు. శ్రీసీతారామ కైంకర్యముగాఁ జేసెను. ఇది నిర్వ్యంచనముగాఁ జేసిన కారణముచే నచిరకాలమందే రెండుమూఁడు గంటలలోనే ఫలము చూపించెను. వాఁడే యాత్మార్థమై చేసియుండిన నీ ఫలము గలుగునా? కావున సకామకర్మములు చేయరాదు. నిత్యకర్మములు భగవత్కైంకర్యరూపములుగాఁ జేయనగు. దానివలన భగవదనుగ్రహము వచ్చును. భగవత్సాక్షాత్కారము కలుగును. కైంకర్యపరుఁడగు జటాయువునకు వచ్చినంత శీఘ్రముగ మోక్షఫల మే యోగికి నే జ్ఞానికి వచ్చెను? దానివలననే తారతమ్య మెఱుఁగనగు. ఈ సందర్భమున- 'అహం స్మరామి మద్భక్తం,' 'పాషాణకాష్ఠ సదృశాయ దదామి ముక్తిం,' 'క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా' 'స్వయం నయామి మాధవం.'ఇత్యాదివాక్యములును భగవద్గీత యందలి "యేతు సర్వాణి కర్మాణి మయి సంన్యస్య మత్పరాః, అనన్యేనైవయోగేన, మాం ధ్యాయంత ఉపాసతే, తేషా మహం సముద్ధర్తా మృత్యు సంసారసాగరాత్, భవామి నచిరా త్పార్థ మయ్యావేశిత చేతసామ్॥భ. గీ. ౧౨; ౬ - ౭ అను శ్లోకములును 'యమే వైష వృణుతే తేన లభ్య' యను శ్రుతివాక్యమును స్మరించునది.

ఓయీ! భగవంతుని తేజస్సుచే వికసించిన యని చెప్పవచ్చునే చరణముల తేజస్సుచేనని యేల చెప్పవలెను. పాలుత్రాగు దూడలకు చంటిబిడ్డలకుఁ దల్లుల చన్నులతోనే పనిగాని తక్కిన దేహముతో బనిలేదు. అవి దొరకెనా యవితృప్తి వడును, బాగుపడును. అట్టులే భక్తులకు భగవత్పాదములు దొరకెనా భగవంతుని తోను బనిలేదు. లక్ష్మణునివలెఁ బాదములు రెండు గట్టిగఁబట్టుకొనెనా భగవంతుఁడు నిరాకరింపలేఁడు, తప్పించుకొని పోవనులేఁడు, కదలనులేఁడు.

ఈ పద్యమందలి చరణౌశబ్దము ద్వయము నందలి చరణౌయను పదమును సూచించుచున్నది. ఆ శరణాగత మంత్రమందలి మొదటిపదము నర్థము బాలకాండ మందును రెండవపదము నర్థము అయోధ్యాకాండమందును మూఁడవపదము నర్థము అరణ్యాకాండమందును వివరింపఁబడెను. ఇం దీచరణశబ్దార్థము వివరింపఁబడును.

'నారాయణం సలక్ష్మీకం, ప్రాప్తుం తచ్చరణద్వయమ్' ఉపాయ ఇతి విశ్వాసో,

ద్వయార్థ శ్శరణాగతిః.' లక్ష్మీసమేతుఁడైన నారాయణుఁ జేరుటకు నాయనపాదము లే యుపాయ మను విశ్వాసము గల ద్వయార్థమే శరణాగతి.

అరణ్యమందలి ఋషులు భగవంతుని రక్షార్థులై కొందఱు మోక్షార్థులై కొందఱు ధ్యానించుచుండుటయు వారియొద్దకే పోయి శ్రీ రామచంద్రమూర్తి దర్శన మిచ్చి వారిని సంతోషింపఁ జేయుటయు దీనివలన సూచితము. దీనివలన వారికి వచ్చిన లాభ మేమి? వారితశమలా = వారింపఁబడిన పాపములు గలవాఁడా, శమలము= పాపము, అనిష్టప్రాప్తికి, నిష్టాప్రాప్తికిఁ బాపములేకదా కారణములు. అట్టివానిని దొలఁగించువాఁడు 'అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి' 'అభయం సర్వ భూతేభ్యో దదామి' యను భగవద్వాక్యములు స్మరించునది. ఖేచర భూచర వినుత = ఖేచర=ఆకాశమున సంచరించు దేవతలచేతను. (అలుక్సమాసము) భూచర = భూమి యందుఁ జరించు మనుష్యులచేతను, వినుత = స్తోత్రము చేయఁబడినవాఁడా.

ఆర్తజనరక్షణార్థమై శ్రీరామచంద్రమూర్తి దండకారణ్యమందుఁ జేసిన విరాధ మారీచ కబంధ ఖరాదివధయు, శబరీ జటాయు మోక్షప్రదానములోనైనవి మనుష్యు లకే కాక దేవతలకుఁగూడ బాగడఁదగినవి. ఇంతవఱకుఁ బూర్వకాండ వృత్తాంతము చెప్పఁబడెను.వనేచరవరం=హనుమత్సుగ్రీవాదులకు,పరమమిత్రా=ఉత్కృష్టస్నేహితుఁడా! ఇది భగవంతుని సౌశీల్య గుణమును సూచించుచున్నది. తాను వాస్తవముగ గొప్ప వాఁడయ్యుఁ దాను గొప్పవాఁ డను నహంకారములేక యల్పులతోఁ గలసి మెలసి యుండుట సౌశీల్య మనఁబడును. దీని కెంతటి యుదారభావ ముండవలెను. ఓయీ, నీవు చెప్పినది సరిగాదు. తన కక్కఱపడి వానరులతో నొక కార్యము కావలసి వారి స్నేహము చేసెనేకాని యితరకారణముచేఁగాదు. పట్టాభిషిక్తుఁడై యుండెనేని యిట్లు వారితో మెలఁగియుండు నని యేమి నమ్మకము?

రామచంద్రమూర్తి తనకార్యము తాను జేసికొనలేక సుగ్రీవునితోఁ జెలిమి సేసెనేకాని సౌశీల్యముచేఁ గాదనికదా మీ యభిప్రాయము? మంచిది. రామచంద్ర మూర్తి యయోధ్యలో నున్నప్పుడే గుహునితో సంత చెలిమి చేయుటచేఁ గదా యిరువురు కౌఁగలించుకొనిరి. గుహునివలన రామచంద్రమూర్తికిఁ గాఁగల కార్య మేది? శబరిని వెదకుచుఁ బోయి రక్షించె గదా. ఆమెవలనఁ గాఁగల కార్యమేది?

ఇంతకు రామసుగ్రీవ సంధానమునకుఁ గబంధుఁడు కారణభూతుఁడు.వాఁడూర కిన్నే యుండెననుకొండు - రామలక్ష్మణులు సీతాన్వేషణ కార్యము చాలించియుం దురా? జటాయువు చెప్పినట్లు చక్కఁగాఁ బోయి దక్షిణసముద్ర తీరము చేరియుందురు. ఈ త్రోవలో సంపాతివంటి వా రెవరైన రావణు వృత్తాంతముఁ జెప్పియుందురు. రావణాసురుని పేరు తెలియును. వాఁడు దక్షిణముగాఁ బోవుటయుఁ దెలియును. వాఁడుండునది లంక యని పేరుమాత్రము వా రెఱుంగరు. ఆయన కిప్పుడు తెలియఁ

గూడ దనియే యుండఁజు దాఁచిరి. ఏల? తెలియవచ్చెనేని వెంటనే వారు లంకకుఁ బయనించియుందురు. 'పద్భ్యాం యాంతు ప్లవంగమాః' శ్రోఁతులు కాలినడక సముద్రము దాఁటుమురు గాక యన్నట్లు సముద్రమునఁ ద్రోవ జేసికొని యావలియొడ్డునకుఁ బోయియే యుందురు. లంక నాశముచేసియే యుందురు. ఈ విషయ మిట్లు కాఁగల దని హనుమంతుఁడు సుగ్రీవునకుఁ జెప్పెనుగదా. చూ. కిష్కిం ౭౭౫-౭౭౭-౯౬౫ - శ్రీరామసాహాయ్యము లేకున్న సుగ్రీవుఁడు యావజ్జీవ మిట్లు పడియుండవలసినవాఁడై యుండును. కాని సుగ్రీవుని సాహాయ్యములేకున్న రాముకార్యము చెడదు. లంకలో సాహాయ్యము చేయుటకు విభీషణుఁడు సిద్ధపడియున్నాఁడు. ఇంతకు మొదట సంధికై వచ్చినవాఁ డెవఁడు? సుగ్రీవుఁడు కాఁడా' సుగ్రీవుఁడు ప్రత్యుపకారము చేసినవాఁడేకాని ప్రథమోపకారి కాఁడు. క్షత్రియులు సామదానముల సంధుల సహాయసంపత్తి కలిగించుకొనుట రాజనీత్యనుసారమే కాని విరుద్ధము కాదు. సుగ్రీవుఁడు శ్రీరాముని యుత్తమత్వ మంగీకరించెనుగాని శ్రీరామచంద్రమూర్తి సుగ్రీవునిఁ దన తమ్ములలో నొకరినిగా భావించెను. ఏరాజు తన సామంతరాజులను దమ్ములుగా భావించెను? ఈ విధముగఁ గలసి మెలసి యుండెను? ఈ కారణములచే శ్రీరామచంద్రమూర్తి సౌశీల్యమునకు నౌదార్యమునకు నే హానియు రాలేదు. ఖేచర భూచర వినుతుఁడు, వనచర మిత్రుఁడగుట సౌశీల్యముచేఁ గాకున్నను మఱి దేనిచే నగును? నీరదగాత్రా=మేఘమువలె నల్లని దేహముగలవాఁడా, నీరదమనఁగా నీళ్లనిచ్చునది. అట్టి మేఘమును జూచినపుడు లోకులు కాపులు "ఈ మబ్బులు వాన కురియును. మన తాప మాఱును. పైరులు పండును" అని యెట్లు సంతోషింతురో యట్లు రామచంద్రమూర్తిని జూచిన యాశ్రితులును దమ కోఁక లాయనవలనఁ బండునని తమ తాపత్రయము లాఱు నని సంతోషింతురు. నీళ్లులేని మబ్బు సంతోషకరము కాదుగదా.

అవతారిక.

ఆరణ్యకాండమున దీనసంరక్షణ మను ధర్మమును రామచంద్రమూర్తి యనుష్ఠించి చూపెను. ఈ కాండమందు మిత్రరక్షణము ననుష్ఠించి చూపుచున్నాఁడు. పూర్వకాండమున జటాయువు మొదలగు వారికి మోక్ష మిచ్చి తన పరాత్పరత్వమును వెల్లడిచేసెను. ఈ కాండమున నాయన యసంఖ్యేయ కల్యాణగుణంబులు చెప్పఁబడును. ప్రథమకాండమున శరణాగతి మంత్రమందలి యుత్తరార్థప్ర శ్రీమచ్ఛబ్దార్థము సీతాకల్యాణముచే వివరింపఁబడెను. అయోధ్యాకాండమందు సర్వజనవ్యామోహవిషయత్వముఁ జెప్పి నారాయణశబ్దార్థము వివరింపఁబడెను. అరణ్యకాండమందుఁ బంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతముచే మునిజనులు చేసిన కైంకర్యము చెప్పుటచే 'నారాయణాయ' యను పదమందలి చతుర్థీవిభక్తి యర్థము చెప్పఁబడెను. ఖరాదివధచే మంత్రమందలి యుత్తరార్థమున 'నమ' యను మూఁడవపదము నర్థము

విశదీకరించి మారీచదర్శనము మొదలు జీవుఁ డుజ్జీవించు నుపాయము చెప్పఁబడు చున్నది.

ఆరణ్యకాండంబున సీతా దేవి లంక ప్రవేశించె నని వ్రాయుచోట ౯౧ వ పద్య వ్యాఖ్యయందు 'స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వం, జగ ద్బ్రహ్మపురస్సరమ్'అన్నట్లు సీతా దేవి ప్రకృతి విశిష్టజీవుఁ డనియు 'అచేతనా పరార్థాచ నిత్యా సతతవిక్రియా త్రిగుణా కర్మిణాం క్షేత్రం ప్రకృతే రూప ముచ్యతే'- యని చెప్పఁబడిన ప్రకృతియే రావణాసురు నిమిత్తమై యేర్పడి చిత్ర విచిత్ర వికారములు చూపు మాయా మృగ శరీరమనియుః దత్కాలమున రామునందలి ప్రేమకంటె నా చర్మమందుఁ గామమధి కమై భగవంతుఁ డగు రామచంద్రుని భాగవతుఁడగు లక్ష్మణుని విడనాడుటచే రక్షకులు లేనిదై దశేంద్రియముల (దశకంఠుని) పాలై లంక యను శరీరమందుఁ బ్రవేశించి రాక్షసస్త్రీ లను తాపత్రియములకుఁ జిక్కి దుఃఖించుచుండె ననియుఁ జెప్పఁ బడెను.

శ్రీరామచంద్రమూర్తి సీతను వెదకె నను కథచే భగవంతుఁడు జీవు నుజ్జీవింపఁ జేయు నుపాయచింతనము చెప్పఁబడెను.

ఈ కాండమందు నా జీవు నొద్దకు నాచార్యుఁడు పంపఁబడుట చెప్పఁబడును. శ్రీరామచంద్రమూర్తి విలాపము నెపమున నిత్యకైంకర్య పరులైన నిత్యసూరుల జూచి యయ్యో జీవులందఱు వీరివలె భోగమున కర్హులయ్యు నేల కొంగఱు నన్నుఁజేర రాకున్నా రను భగవంతుని క్లేశము ప్రథమసర్గమున వర్ణింపఁబడును.

ఆచార్య శిష్యవృత్తము సుందరకాండమున విశదీకరింపఁబడును.

కం. రాజీవేందీవరఝష, రాజీసువిరాజమాన♦రమణీయ శ్రీ
యోజితపుష్కరిణిం,గని యాజిసుతుఁడు తమ్ముతోడ ♦ హాయని వనరెన్. ౨

రాజీవ = కమలములయు, ఇందీవర = కలువలయు, ఝష = మీనములయు, రాజీ = సమూహముచే, సువిరాజమాన = మిక్కిలిచక్కఁగఁ బ్రకాశించు, రమణీయశ్రీ = అందమైన శోభాసంపత్తిచే, యోజిత = కూడిన, పుష్కరిణిన్ = కొలనిని, కని = చూచి, ఆజిసుతుఁడు = రామచంద్రమూర్తి (ఆజి = దశరథుఁడు, అజుని కుమారుఁడు,) తమ్ముతోడన్ = తమ్ముఁడగు లక్ష్మణునితో, వనరెన్ = దుఃఖించెను.

స్మృత్యలంకారము.

పుష్కరిణీం శాంతామ్మన్నట్లుపుష్కరిణిశబ్దము సీతాదేవియందు నన్వయించును. రాజీవ మను ముఖము ఇందీవర మను కన్నులు - ఝష=చేఁపలవంటి తళుకుచూపులు గలదై పుష్కరిణి సీత సౌందర్యమును స్మృతికిఁ దెచ్చెను. తమ్ముతోడన్ = ఊరడించు వా రుండినను లక్ష్యముసేయక - హాయని = వావిడిచి - బాహిరముగ దుఃఖించెను. తమ్ముతోడ వనరెన్= అనుటచే సీయన దుఃఖము చూడలేక లక్ష్మణుఁడును వనరె నని భావము.

'స్నిగ్ధజన సంవిభజ్యం దుఃఖం సహ్యం భవతి' యన్నట్లుతనయందుఁ బ్రేమగల వారితోఁ దనదుఃఖము చెప్పుకొనుటచే నా దుఃఖమున సగమువారును బంచుకొందురు గాన సహింప సాధ్యపడుచున్నదన్నట్లు సమానశోకుఁడైన తమ్మునితో నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము

కమలములయుఁ గలువలయు మీనములయు సమూహముచే మిగులఁ బ్రకాశించుచు సౌందర్యలక్ష్మితోఁ గూడిన పంపాపుష్కరిణిం జూచి రామచంద్రమూర్తి తమ్ముఁడగు లక్ష్మణుతోఁ దనదుఃఖము చెప్పుకొని యిట్లు పలికెను.

ఇందుఁ బంప పుష్కరిణి యని చెప్పఁబడెను. ఆరణ్యకాండమున - పుష్కరిణీం పంపాం (73-10) శీతోదకో హ్రదః (73-40) పుష్కరిణ్యాః పంపాయాః (74-4) పంపాం పానీయవాహినీం (75-11) ఉదకవాహినీ (75-13) జగామ పరమం హ్రదః (75-21) స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలుకసంతతాం పంపాం (75-24) ఇమాం నదీం శుభజలాం (కిష్కింధ, 3-7) ఈ ప్రయోగములు పంప యనునది సరస్సా నదియా యను సందేహమును గలిగించుచున్నవి. ఏదయినను నిప్పుడిది యెందున్నది యని విచారింపవలసియున్నది దీనికి సమీపమందే కిష్కింధయు నుండవలెను.

పంప సరస్సా నదియాయని రామాయణమునుబట్టి పరిష్కరింప సాధ్యపడదు. కాని రెండు విశేషణము లొకదానికే ప్రయోగించుటచేఁ బంపయనునది కొంతనది యనియుఁ గొంతమడుఁగుగా నున్నదనియు నిశ్చయింపనగు. స్థలము పరిశోధించితిమేని యీ యూహయే నిశ్చయపడుచున్నది.

సంస్కృతాంధ్ర పకారములు కన్నడమున హకారమగును. పండు = హణ్ణు, పాలు = హాలు, పాడు = హాడు, ఇట్లు పంప హంపియై యుండవలెను. ఈ హంపి యిప్పుడు బళ్లారిమండలమున హాస్పేట తాలూకాలో నున్నది. ఇప్పుడు తుంగభద్ర యనునదియే పూర్వము పంప యనఁబడుచుండెనని చెప్ప సాధనములు గలవు.

౧. ఈ తుంగాభద్రాతీరమున నీ స్థలమున శివక్షేత్ర మొండుగలదు. ఈ యీశ్వరునకుఁ బంపాపతి యనియే పేరు.

౨ If legendary history and local tradition be credited, there was a town on this site many centuries before the Vijayanagar Kings selected it for their capital Some of the great dramatic scenes in the great epic of Ramayana occurred at a place called Kishkindha and it is asserted by the local Brahmins and generally acknowledged * by the learned in such matters that this Kishkindha was close to Hampi. * . * . * . * . Pampa saras or Pampa thirtham is the name of a tank on the Nizam's side of the Tungabhadra near Anegondi and Pampa is also said to be the ancient and

* See Reie's Mysore 1. 277 and the authority there quoted. Also Dr. Bhandarkar in Bombay Gazetteer, Vol I. pt 2. p 142.

Puranic name of the river; Rishyamuka is the hill on the Nizam's side of the narrowest of the gorges in the river already mentioned; Matanga parvatam or Mantaga's hill, has been referred to above; Malyavanta hill lies to the East of it; the cave where Sugriva kept Sita's Jewels and the marks made on the rocks by her garment as it fell to earth are pointed out to the pious piligrim near the river bank; while a curious mound of cinders near the neighbouring hamlet of Nimbapuram is shown as the cremated remains of Vali;" Hampi ruins pages 8, 9. "The Kingdom of Vanara or monkey racewasin the north and west of the Mysore,their chief City being Kishkindha near the village of Hampi on the Tungahadra" Mysore & Conty, Vol I page 178. Mysore—Reie Vol I. page 146.

This river is formed by the union at Kudali of Tunga and the Bhadra of which the former runs most of its course within this (Shimoga) District in N. E. direction.

From this point of confluence of the united stream, the river runs north to the frontier which it follows N E. to beyond Harihara receiving on the left bank Choradi and on the right the Haridra. Thence leaving Mysore it runs North separating Madras and Bombay until joined on the left by the Varada when again turning N. E. it marks the boundary between Madras and Nizam's dominions and receiving on the right the Haggari or the Vedavati flows past Hampi, the site of the ancient cities of Kishkindha, Anegondi and Vijayanagar into the Krishna beyond Kurnool Part II. page 427.

There are four copper plate inscriptions in the (Shimoga) District claiming to be grants made by the Pandava Emperor Janamejaya son of Parikshit of the lunar line. This is the monarch to whom the Maha Bharata was originally recited. The grant at the Bhiman Katta ratha near Thirthahalli is dated in the year 89 of the Yudhistara era or B. C. 3012. The king is stated to be ruling at Kishkindha and to have made the grant in the presence of the God Harihara on the spot where his great grand father Yudhistara had rested on the bank of the Tunga-bhadra.

Page 487. From the point where Varada enters (Tungabhadra) it on the left, the river turns N. E. and flowing past the village Hampi between the sites of the celebrated cities of Kishkindha etc. Vol. I Page 345 Vijayanagar.

The site selected for the new capital was a remarkable one on the banks of the Pampa or Tungabhadra where the ancient Kishkindha had stood. Vijayanagar the last Hindu Sovereignity of the South was founded in 1336 and brings us back after a lapse of more than two

thousand five hundred years to the site of Kishkindha whose annals engaged our attention near the beginning of this historical survey.

3. హంససందేశమందు శ్రీవేదాంత దేశికులవారు 'అంగీకుర్వన్నమృతరుచిరా ముత్పతిష్ణో స్సలీలం ఛాయా మంత స్తనమణిమయో మాల్యవా నేష శైలః' అని శ్రీ రామచంద్రమూర్తి తా నుండునది మాల్యవంత మను పర్వత మని చెప్పెను. ఇచ్చటి నుండి హంసకు లంకకుఁ బోవుమార్గము చెప్పుచు నా పర్వతము విడువఁగానే "ఇక్షు చ్ఛాయే కిసలయ మియం తల్పమాతస్థుషీణాం సల్లాపై స్తై ర్ముదితమనసాం శాలిసం రక్షకాణాం కర్ణాటాంధ్ర వ్యతికరవశా త్కృప్తరే గీతిభేదే, ముహ్యంతీనాం మదన కలుషం మార్గ మాసాథయేథాః." కర్ణాటాంధ్రభాషాసంకరముచే శబళితమైన పాటలు పాడుచు మళ్లకుఁ గాపుండు పడుచులఁ జూడఁగల వని చెప్పెను. కన్నడము తెలుఁగు మిశ్రమము బళ్లారి మండలమునందు గలదు. కావున మాల్యవంతము బళ్లారి మండలమందే కలదని యేర్పడెను. ఇది చూచుకొని నీవు తూర్పుపర్వతముల వెంటఁ బోవునపుడు నీకు శ్రీ వేంకటాద్రి గానవచ్చు నని హంసతో రామచంద్ర మూర్తి చెప్పినట్లు చెప్పెను.

"విష్ణోర్వాసా దవనివహనా ద్బద్ధర త్నైశ్శిరోభి శ్శేష స్సాక్షా దయ మితి జనై స్సమ్యగున్నీయమానః" అని చెప్పెను. కావున శ్రీరామచంద్రమూర్తి యుండిన పంపాతీరస్థ మాల్యవంతము బళ్లారి మండల మందలిదే యని నిశ్చయింపవచ్చును.

మఱియును తుంగభద్రాప్రశస్తి శ్రీ పాదుకా సహస్రంబున ౨౦౩ వ శ్లోక మందు వేదాంత దేశికులవారే "దినకరకులజానాం, దేవి! పృథ్వీపతీనాం నిరుపధి మధి కారం ప్రాప్నువత్యాం భవత్యాం। అజనిషత సమస్తాః పాదుకే తావకీన స్నపన సలిలయోగా న్నిమ్నగా స్తుంగభద్రాః॥ అని శ్లేషగా వర్ణించెను. కిష్కింధానగర మొక్కటి నేఁడు లేదుగాని, తక్కిన వన్నియుఁ గిష్కింధాకాండమునఁ జెప్పఁబడినవి పర్వతములు, గుహాలు, నదియు స్పష్టముగ గుర్తింపవచ్చును. ఈ విషయమున భవ భూతి వాక్యమే ప్రమాణము.

'పురా యత్ర స్రోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం విపర్యాసం యాతో ఘన విరళభావః క్షితిరుహామ్ బహోర్దృష్టం కాలా దపరమివ మన్యే వన మిదం నివేశః శైలానాం తదిదమపి బుద్ధిం ద్రఢయతి.'

ఉత్తర. రా. ౨-౨౭.

కం. పంపాలోకనసమ్మద, కంపితసర్వేంద్రియుండు ♦ కంజాతశరా
కంపితహృదయుఁడు రాఘవుఁ, డింపుగ లక్ష్మణునితోడ ♦ నిట్లని పలికెన్. 3

పంపాలోకన = పంపను జూచుటచేఁ గలిగిన, సమ్మద = నిండు సంతోషముచే, కంపిత = చలించుచున్న- సర్వేంద్రియుండు = సకలమయిన యింద్రియములు గల

వాఁడు- కంజాతశర= కమలములు బాణములుగాఁ గల మన్మథునిచే- ఆకంపిత=మిగుల చలించునట్లు చేయఁబడిన - హృదయుఁడు = హృదయము కలవాఁడు-

శ్రీరామచంద్రమూర్తి పంప నాలోకించి మిగుల సంతోషించె ననుటచే భగవంతుఁడు నిత్యులు ముక్తులు నానందరసమున మగ్నులై యుండుటను జూచి సంతోషించె నను నర్థము స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. ఆ వెంటనే సీతను దలఁచి యార్తుఁడయ్యె ననుటచే జీవులంద ఱిట్లుండక కొందఱు విషయాసక్తులై దుఃఖించుచున్నారే యని వారిని దలఁచి కరుణామయుఁడైన భగవంతుఁడు పరితాపపడుట సూచితము.

లక్ష్మణునితోడ ననుటచే లక్ష్మణశబ్దమునకుఁ జిహ్నమనియు నర్థము గలదు. చిహ్ననామ్నోస్సలక్ష్మణ్కే సౌమిత్రౌ సారస స్త్రియాం॥ నానా॥ ర॥ సమానశోకుఁడగుటచేఁ దనశోకమువంటి శోకముగలవాఁ డని భావము.

తాత్పర్యము.

పంపను నవలోకించుటచేఁ గలిగిన సంతోషాతిశయముచేఁ జలించు నవయవములు గల శ్రీరామచంద్రమూర్తి సీతాదేవి స్మృతికిరాఁగా సీతకై తానెంత శోకించుచు వెలవెలఁబోయి యున్నాఁడో తనకై యట్టి ముఖచిహ్నములు గల లక్ష్మణునితో నిట్లనెను.

కం. విరిదమ్ములుఁ జెంగల్వలు, సురుచిరవైడూర్యవిమల♦శోభనజలముల్
పరిసరవివిధద్రుమములు, బరఁగెడి సౌమిత్రి! కంటె ♦ పంప తెఱంగున్. ౪

విరిదమ్ములు=వికసించిన కమలములు, చెంగల్వలు= చెన్ను+కలువలు సమీపంబునఁ జెన్నుశబ్దమున కెఱుపని యర్థముకావున నెఱ్ఱకలువలు, సురుచిర = మిగుల మనోహరమైన, వైడూర్య= వైడూర్యము కాంతిగల, విమల=నిర్మలమైన- పరిసర= ప్రాంతములనున్న, వివిధ=పలుతెగలగు, ద్రుమములు = చెట్లు, సౌమిత్రి=సుమిత్రానందనా,లక్ష్మణా; ఇట్లు చెప్పుటచే భక్తిచేఁ గరఁగిన మనస్సు గలిగి దానిని సూచించు ముఖప్రసాద పరికరములు గల పురుషుఁడు సూచింపఁబడెను.

తాత్పర్యము.

వికసించిన కమలములు, ఎఱ్ఱగలువలు, వైడూర్య కాంతిగల నిర్మల జలములు, ఆనీటియొడ్డున నానావిధములైన వృక్షములు గలదగు పంపవిధము సౌమిత్రీ! చూచితివా!

కం. కొండలు శిఖరంబులతో, నుండుగతిం గొమ్మ లెసఁగు♦నుర్వీజంబుల్
మెండుకొనఁ బంపచుట్టును, గొండాడఁగఁ దగిన వనులు ♦ గొరలెడిఁ గంటే. ౫

ఉర్వీజంబులు=చెట్లు, కొండాడఁగ= స్తోత్రము చేయుటకు, వనులు=అడవులు.

తాత్పర్యము.

శిఖరములతోఁ గొండ లుండు విధముగ నెత్తగు కొమ్మలతోఁ బంపచుట్టుగల యడవులందలి చెట్లు నుతింపఁ దగియున్నవి.

కొండలకు వృక్షములకు శిఖరములకు నెత్తుకొమ్మలకు నుపమానము. చెట్లు లీలావిభూతిని - కొండలు నిత్యవిభూతిని సూచించుచు నిచ్చట నెట్లు గురుశిష్య న్యాయము కలదో పరత్వమందును 'సత్రపరత్ర చాపి' యను న్యాయమున నాచార్య శిష్యన్యాయము గలదని భావము. దీనిచే నాచార్యులు భగవద్దయారసోపజీవులనియు వారి నాశ్రయించి శిష్యులు జీవింతు రనియు సూచితము.

కం. భరతుని దుఃఖంబున సతి,హరణంబున శోకతప్తుఁడై వనరెడి నన్
గురుతరదుస్సహపీడా,భరమున మాధవుఁడు ముంచుపగిదిం దోఁచెన్. ౬

శోకతప్తుఁడై = శోకముచేఁ దపింపఁబడినవాఁడై, వనరెడి = దుఃఖించెడి, గురుతర = మిగుల గొప్పదియగు, దుస్సహ = సహింపరాని, పీడాభరమునన్ = అతిశయించిన బాధయందు, మాధవుఁడు = వసంతుఁడు, ముంచుపగిదిన్ = ముంచెడి వానివలె-ఇచ్చట వలె ననుటచే వసంత ఋతువువలనఁ గలుగు బాధలే దనియు సీతాభరతు లకుఁ గలిగిన దుఃఖమునకై దుఃఖించెద ననియు భావము.

తా త్ప ర్య ము .

ఊరివెలుపలఁ గుటీరమందుండి యుపవాసాది వ్రతములఁ గృశించు భరతుని నిమిత్తమునను సీత రాక్షసులచేఁ జిక్కి బాధపడుచున్న దను కారణమునను శోకపీడి తుఁడ నగు నన్ను వసంతుఁడు నధికదుఃఖమున ముంపఁ జూచుచున్నాఁడు భరతుని విషయ మైన కామబాధలేనట్లు, సీతావిషయమైన కామబాధయు లేదనిభావము. ఇరువురకుఁ గష్టము కలిగెననియే తనకు దుఃఖము.

కం. శోకార్తుఁడ నగు నాకును, నీ కాసారంబు మిగులఁ నిం పొనగూర్చెన్
బ్రాకటవిచిత్రవనమై, శ్రీకరశీతోదకంబు చిత్రసుమంబై. ౭

కాసారము = కొలను- శ్రీకర = శోభకలిగించు - శీతోదకంబు = చల్లనీళ్లు- సుమంబు=పుష్పము-విరహులకు వసంతకాలము, ఉద్యానవనము- సరస్సులు-పద్మాది సుమములు - విరహసంతాపోద్దీపకారణము లయినను నవి తన్నుఁబీడింపక సంతోషమే కలిగించె ననుచున్నాఁడు.

తా త్ప ర్య ము .

'దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యం' మ్మనఁగా దుఃఖించువానికి సర్వమసహ్యమగును అన్నట్లు సీతాభరతులకై యేడ్చు నాకుఁగూడ నీ కొలను విచిత్రవనముచేఁ జుట్టఁబడి తాపము హరించి దేహకాంతి కలిగించి చల్లని నీరు గలదై-యట్టి చల్లఁదనమునకుఁ గారణములగు మేలి పువ్వులు గలదై మిగుల సంతోషమే కలిగించుచున్నది.

కాసారము- కం = జలము- సుఖము, దానిని బొందునది కాసారము; పరమ పదమువలె ముక్తులకు భోగ్యస్థాన భోగోపకరణములు కలదై సుఖస్థానమై సంతోషము కలిగించెడిని - ముక్తజీవుల సుఖము దలఁచి సంతోషము, బద్ధజీవుల దుఃఖము దలఁచి దుఃఖము.

క. ఉరగానుచరిత మయ్యును, సరసి మృగశకుంతనికర♦సంకుల మయ్యున్
సరసీరుహనీలాబ్జో,త్కరసంఛన్నంబు నయ్యుఁ ♦ దతము వెలిఁగెన్. ౮

ఉరగ + అనుచరితము = పాములచేఁ గూడియుండునది- సరసి = కొలను- మృగ = మృగములయొక్కయు· శకుంత = పక్షులయు- నికర = సమూహముచే- సంకులము = కూడినది- సరసీరుహ = కమలములయు- నీలాబ్జ = నల్లకలువలయు- ఉత్కర = సమూహముచే- సంఛన్నంబు = కప్పఁబడినది.

తా త్ప ర్య ము.

పాములచేఁ జుట్టఁబడి, మృగములచేఁ బక్షులచేఁ గూడినదై కమలములు కలువలు వీనిచేఁ గప్పఁబడి కొలను గానవచ్చుచున్నది చూచితివా?

పాములు చుట్టుకొనియుండుట, మృగాదులు సంకులపెట్టుట, నీళ్ళు కానరాకుండఁ బూవులు కప్పుకొనియుండుట యివి యన్నియు దోషములే యయినను నిది శుభదర్శనముగా నున్నది.

"తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యతే" తేజోవంతులను వారి తేజోవిశేషముచే దోషముంటదు అను స్మృతి వాక్యము ప్రకారము జ్ఞానులయందు నేదే దోష మున్నను నది వారిని బాధింపఁజాలదు అనిభావము.

కం. రమణీయనీలపీతము, లమలినశాద్వలము లవిగో ♦ నతులితశోభన్
ద్రుమసుమసమర్పితము లై, కమనీయము లయ్యె రత్న♦కంబళము లనన్. ౯

రమణీయ = మనోహరమైన- నీలపీతములు = నలుపు పసుపుగలవి- అమలిన= మలినములేని- శాద్వలములు = పచ్చికపట్టులు- అతులిత = అసమానమైన- శోభన్= కాంతిచే- ద్రుమ= చెట్ల -సుమ = పూవులచే- సమర్పితంబులై = అర్పింపఁబడినవై- అవిగో: దీనిని ద్రుతప్రకృతికముగఁ బింగళిసూరన కళాపూర్ణోదయమునఁ బ్రయోగించినాఁడు. సు. వ్యా. ఆచ్ఛిక ౩౨ సూ. చూడుఁడు. ఇదివరకే చర్చితము.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! అవి పచ్చికపట్టులు, నీలము పసుపురంగుకలవై వానిమీఁదఁ జెట్ల నుండి పూవులు రాలుటచే రత్నకంబళముల వలె నున్నవి.

దీనివలన నానాగురువుల వలన జ్ఞానము సంపాదించుకొనుటచే భగవద్ధ్యానయోగ్యుఁడగు పురుషుఁడు సూచితము.

కం. సుమభరసమృద్ధములు కొన, కొమలు విరాజిల్లు తరులఁ ♦ గుసుమవిలసితా
గ్రము లగు లతాళు లాద్యం,తము గౌఁగిటఁ గ్రుచ్చినట్లు ♦ తనరెడిఁ గంటే. ౧౦

సుమభరసమృద్ధములు= పూలయతిశయముచే వృద్ధిబొందినవి, కొనకొమలు = కొనకొమ్మలు, తరులన్=చెట్లను, కుసుమ=పూలచే, విలసిత=ప్రకాశించు, అగ్రిములన్=కొనలచే, లతాళులు=తీఁగగుంపులు, ఆద్యంతము = మొదటినుండి తుదివఱకు,

తాత్పర్యము.

దండిగఁబూచిన పూలచే వృద్ధిపొందిన కొనకొమ్మలు గల చెట్లను వికసించిన పూవులుగల కొనలుగల తీఁగెలచే నాపాదమస్తకము కౌఁగిలింపఁబడినవి, చూచితివా?

పుష్పించిన తీఁగెలు పుష్పించినచెట్లను బూర్ణముగఁ గౌఁగిలించె ననుటచే నలంకరించుకొనిన స్త్రీలు అలంకరించుకొన్నపురుషులఁ గౌఁగిలించుట సూచితము. దీనివలన గృహస్థు లగు పురుషులందుఁగూడ జ్ఞానవికాసము గలవారు కలరని సూచితము.

సీ. పరిమళభరితుఁడై ♦ వరసుఖానిలుఁ డయి, ప్రచురమన్మథుఁ డయి ♦ ప్రసవఫల మ
నోహరుండయి వసం♦తుండు చెన్నారెడిఁ, దోయదజాలంబు ♦ తోయములను
గురియుభంగిని బుష్ప ♦ తరువులు సుమముల, వర్షించుచున్నవై ♦ భవముఁగంటె
కఱకురానేలలఁ ♦ గాననద్రుమములు, రాలిచెఁ బూవులు గాలి ♦ విసర
తే. రాలు రాలినపూవుల ♦ లీల బెరసి, యాడెఁ గరువలికొమరుండు ♦ చూడ వయ్య
యలరు లలరిన కొమ్మల ♦ ననిలుఁ డూఁచి, స్థానచలితాళిమిషను గీ♦తంబు నెఱపెఁ

పరిమళభరితుఁడై = సువాసనచే నిండినవాఁడై, వర = ఇంపైన, సుఖానిలుఁడై = సుఖకరమైన స్పర్శగలవాయువు గలవాఁడై, ప్రచురమన్మథుఁడయి = వ్యాపించినమన్మథుఁడు గలవాఁ డయి, వసంతుఁడు, ప్రసవఫల మనోహరుఁడయి = పూలచేఁ బండ్లచే మనస్సుహరించువాఁడయి, ఐశ్వర్యము గలవాఁడై నను, జనకాదులవలె భగవత్ జ్ఞాన రతుఁడగు పురుషుఁడు సూచితము, తోయదజాలంబు = మేఘసమూహము, తోయములను = నీళ్లను, ఇది పరోపదేశ ప్రవృత్తులైన యాచార్యుల సూచించుచున్నది. కరువలికొమరుండు = పిల్లగాలి, అలరులు = పుష్పములు, స్థానచలితాళిమిషను = తమస్థానమునుండి లేచిన తుమ్మెదల నెపమున, మిష : కంథరాదులలోఁ జేరుటచే మిష, మిష మని రెండురూపంబులు గలవు. సు. వ్యా. తత్సమ ౨౩ వసూ. 'భీష్మునిపై మిషపెట్టనగునె' భార. ఉద్యోగ. ౩. అ. ౧౯౫ ప.

తాత్పర్యము.

సువాసనతో నిండినవాఁడై సుఖము కలుగునట్లు స్పృశించు వాయువుగలవాఁడై విజృంభించిన మన్మథుఁడు కలవాఁడై ఫలములచేఁ బూలచే మనస్సు నాకర్షించువాఁడై వసంతుఁడు ప్రకాశించుచున్నాఁడు. మేఘములు నీళ్లను గురియు విధముగఁ బూలచెట్లు పువ్వులవర్షించు సౌభాగ్యము చూడుము. కఠినమైన శిలలయందును నడవి చెట్లు పూవులు రాల్చెను. గాలి వీవఁగా రాలుచున్నట్టి రాలినట్టి పూవులతోఁ గలిసి పిల్లగాలి యాడుకొనుచున్నది. వాయువు పూలచే నందమైన కొమ్మల నూఁచి వాని నుండి ధ్వనించు తుమ్మెదల ఝుంకారము నెపమునఁ బాటలు పాడుచున్నాఁడు.

కం. పరభృతలలితరవంబుల, నరుసంబుగఁ దరుల కోమల ♦ నాడించు నటుల్
గిరికందరమును వెడలుచు, వరగానము సేయునట్లు ♦ పవనుం డొప్పెన్. ౧౨

పరభృత=కోవెలల, లలితరవంబులన్ = మనోహరధ్వనులచే, అరుసంబుగన్ = సంతోషముగ, గిరికందరము=కొండగుహ, పవనము=వాయువు,

తా త్ప ర్య ము.

కోవెలల మనోజ్ఞమైన పంచమధ్వనిచేత సంతోషముగఁ జెట్లకొమ్మల నాడించు విధముగఁ గొండగుహ వీడి బయలు దేఱి పాటపాడుచున్న వానివలె వాయువొప్పెను.

కం.కరువలి బెట్టుగ వీచిన, బెరయఁగ నొండొంటితోడ ♦ విరిసిన కొమ్మల్
సురుచిరగతి మాలిక లనఁ, బరిఢవిలెం గంటె వృక్ష♦వారములందున్ ౧౩

కరువలి=గాలి, పరిఢవిలెన్=ఒప్పుచున్నవి.

తా త్ప ర్య ము.

గాలి తీవ్రముగ వీచుటచేఁ బూచిన కొమ్మలొక దానితో నొకటి పెనసికొని యింపైన పూలదండలవలెఁ జెట్లసమూహమందుఁ బ్రకాశించుచున్నవి.

కం. చందనశీతలుఁ డగుచును, మందానిలుఁ డిపుడు పుణ్య♦మహితామోదం
బెందును వెలయఁగ బడలిక, కుంద సుఖస్పర్శుఁ డగుచుఁ ♦ గొమరుగ వీచెన్.౧౪

చందనశీతలుఁడు=శ్రీగంధమువలెఁ జల్లనివాఁడు, మందానిలుఁడు=మెల్లనిగాలి, ఆమోదము = సంతోషము; వాసన;

తా త్ప ర్య ము.

మందానిలుఁడు శ్రీగంధమువలెఁ జల్లనివాఁడై మంచిపరిమళము సర్వత్ర కలియఁగ స్పృశించినవారికి గాసి దొలఁగునట్లు సుఖస్పర్శుఁడై యింపుగ విసరెను.

కం. తేనియ వలపులు వెలసెడి,కాననముల మదమిళింద♦కమ్రారవసం
తానమిషంబున ద్రుమములు, గానము లొనరించ నాడెఁ ♦ గరువలి పేర్మిన్. ౧౫

వలపులు=వాసనలు, మద=మదించిన, మిళింద=తుమ్మెదలయొక్క, కమ్ర = మనోహరమైన, ఆరవసంతాన=ధ్వని సమూహముయొక్క, మిషంబునన్ =నెపముచే, మిష, మిషము రెండు రూపములు గలవు. 'బంభరశ్చ మిళిందశ్చ హిందోళ భసలా సమా॥' నిఘంటువు.

తా త్ప ర్య ము.

తేనెలవాసనలు గొట్టుచున్న యడవులందు మదించిన తుమ్మెదల మనోహర ధ్వనుల నెపమునఁ జెట్లు గాలి యతిశయముచే నాడెను - పాడెను.

కం. నెత్తములఁ బుట్టి పూవుల, గుత్తులచే నిండియున్న♦కొమరగు చెట్టుల్
హత్తఁగ నొక్కటిగ మహీ,భృత్తతి పెనుపూలరాశి♦విధమునఁ దోఁచెన్. ౧౬

నెత్తములన్=కొండపేఁటులయందు, హత్తఁగన్=కలియఁగ, మహీభృత్తతి = పర్వతముల సమూహము.

తా త్ప ర్య ము.

కొండలచఱులలోఁ బేటులలోఁ బుట్టిన నిండారు పూలగుత్తులచే నిండిన చెట్లొక్కదానితో మఱియొకటి కలిసికొనఁగాఁ గొండ లన్నియుఁ బూల కుప్పవలెఁ గాన వచ్చుచున్నవి.

కం. సుమసంఛన్నశిఖరములు, సమీరణోత్క్షేపగాఢ♦సంచలితములున్
భ్రమరావతంసితంబులు, ద్రుమములు గానం బొనర్ప ♦ దొరఁకొన నయ్యెన్. ౧౭

సుమ=పూలచే, సంఛన్న=కప్పఁబడిన, సమీరణ=గాలిచే, ఉత్క్షేప=ఎగురఁగొట్టఁబడుటచే, గాఢ=మిక్కిలి, సంచలితంబుల్=కదలుచున్నవి, భ్రమర=తుమ్మెదలచే, అవతంసితంబులు = అవతంసములు గలవి, అవతంసమనఁగా తలయందుఁ బెట్టుకొను పూవు. అనఁగాఁ దుమ్మెదలు, ద్రుమములు=చెట్లు.

తా త్ప ర్య ము.

పూలచేఁ గప్పఁబడిన కొనలు గలిగి గాలిచే నెగురఁ గొట్టఁబడిన వగుటచే మిగులఁ గదలునవై భ్రమరము పైభాగము కప్పఁగాఁ దలయందుఁ బుష్పములు ధరించి నల్లగుడ్డ ముసుగు వేసికొని యాడుచుఁ బాడుచున్న స్త్రీలవలెఁ జెట్లుండెను.

కం. నిలు వెల్లఁ బూచి గోఁగులు, లలిమెయి నపరంజితొడవు♦లం దాలిచి పై
వలెవాటుగఁ బైఁడిజరీ,వలువలు ధరియించు జనుల♦వడువున నమరెన్. ౧౮

తొడవులు=ఆభరణములు.

తా త్ప ర్య ము.

బంగారుసొమ్ములు ధరించి, సరిగవస్త్రము, వల్లెవాటుగ వైచికొని, యున్న జనులవలె నిలువెల్లఁ బూచిన గోఁగులున్నవి.

కం. వింతశకుంతరవంబుల, నెంతయు నాక్రాంత మగుచు ♦ నెసఁగి వసంతఁ
బంతస్తాపముఁ గూర్చెడిఁ, గాంతాహీనునకు నాకుఁ ♦ గడు దుస్సహ మై. ౧౯

వింత = ఆశ్చర్యకరములైన, శకుంతరవంబులు = పక్షుల ధ్వనులు, ఆక్రాంత మగుచున్ = ఆక్రమించినదై, అంతస్తాపము = మనోవేదన, దుస్సహమై = సహింపరానిదై.

తా త్ప ర్య ము.

వసంతము క్రొత్తక్రొత్త పక్షుల ధ్వనులచే నాక్రమించినదై భార్యలేని నాకు సహింపరాని మనోవేదన కలిగించుచున్నది.

కం. భామావియోగదుఃఖో, ద్దాముఁడ నగు నన్ను మిగులఁ ♦ దపియింపించెన్
కాముఁడు; జయఘోషంబున, వేమఱు కోవెలలు నన్నుఁ ♦ బిలిచెడిఁ దుష్టిన్. ౨౦

భామావియోగ = భార్యను విడిచియుండుటవలన గలిగిన; దుఃఖోద్దాముఁడన్ = దుఃఖాతిశయము గలవాఁడను;

తాత్పర్యము.

భార్యనెడఁబాసిన తీవ్రదుఃఖము ననుభవించు నన్ను మన్మథుఁడు మిగుల బాధించుచున్నాఁడు. కోవెలలు జయఘోషముల నన్ను సంతోషముతోఁ బిలుచుచున్నవి.

కం. రమ్యావననిర్ఝరంబుల, సమ్యగ్హృష్టంబు లగుచుఁ ♦ జారురవంబుల్
సౌమ్యగతి నించి నాకు న, శామ్యత్పరితాప మిడియె ♦ జలకుక్కుటముల్. ౨౧

నిర్ఝరంబులన్ = కొండవంకలందు; సమ్యక్ = మిగుల; హృష్టంబులు=సంతోషించినవి; అశామ్యత్ = చల్లారని; పరితాపము = వేదన; జలకుక్కుటములు=నీటికోళ్లు; సౌమ్యగతిన్ = ఇంపుగా

తాత్పర్యము.

రమ్యములయిన యడవివంకల యందలి నీటికోళ్లు మిగుల సంతోషము గలవై మనోహర ధ్వనులు నిండించుచు సహింపరాని పరితాపము నాకుఁ గలుగఁజేసెను.

కం. తమ్ముఁడ మన మాశ్రమదే,శమ్మున ము న్నుండ నిట్టి♦చారురవమ్ముల్
క్రమ్మిన జానకి విని కడు,సమ్మదమున నన్నుఁ బిలిచి ♦ సంతోషించెన్. ౨౨

తాత్పర్యము.

లక్ష్మణా! మనము పంచవటి యాశ్రమమున నున్నప్పుడిటువంటి మనోహరములైన ధ్వనులు విన వచ్చెనేని జానకి సంతోషముతో నన్నుఁ బిలిచి యా ధ్వనులెంత రమ్యములుగా నున్నవో వినుఁడని చెప్పి సంతోషించెను. తనకు సంతోషకరమైనది కూడ నేను సంతోషించు వఱకు సీతకు సంతోషకరము గాదు.

కం. నానామంజులరవము ల,నూనంబుగ బహువిహంగ♦జోత్కరములు త
మ్మాన లతికాకుడుంగవి, తానంబులు వ్రాలు నవ్వి♦ధంబును గనుమా. ౨౩

అనూనంబుగన్=కొఱఁతలేక; నీడజ+ఉత్కరములు=పక్షులసమూహములు; లతికా+కుడుంగ = తీఁగపొదలయొక్క; వితానంబులన్ = సమూహములందు.

తాత్పర్యము.

అనేకము లయిన పక్షులగుంపులు నానావిధములయిన మనోహరధ్వనులు కలుగఁగాఁ దీఁగపొదలమీఁద వ్రాలుచున్నవి చూడుము.

కం.కమ్మనియెలుఁగులు నించుచుఁ, బమ్మినతమి జాతిపురుష ♦ పక్షులతోడన్
సమ్మదమునఁ గ్రీడించె ఖ,గమ్ములు భ్రమరమ్ములు బయ♦కాఱులు గాఁగన్. ౨౪

ఎలుఁగులు = ధ్వనులు, బయకాఱులు = పాటగాండ్రు, గాయకులు; ఏకవ. బయకాఁడు.

తాత్పర్యము.

ఇంపైనధ్వనులు చేయుచు నతిశయించిన యాశచేఁ దమ జాతికిచేరిన పోతుపక్షులతోడ నాఁడుపక్షులు తుమ్మెదలు పాటను పాడుచుండఁగా గ్రీడించెను. దీనివలన

నెంతకామోద్రేక మున్నను స్త్రీలు స్వజాతిపురుషులతోఁదప్పఁ బరజాతిపురుషులతోఁ గ్రీడింపరాదని సూచితము.

కం. పాదపములు నత్యూహచ, యోదితరవముల వనప్రి♦యోత్తమకలస
న్నాదంబుల నా మది సుమ, కోదండానలము మిగుల ♦ గుర్వొనరించెన్. ౨౫

పాదపములు = చెట్లు, నత్యూహచయ = నీటికోళ్ల సమూహముల వలన, ఉదిత = పుట్టిన, రవములన్ = ధ్వనులచే, వనప్రియ = కోకిలలయొక్క, ఉత్తమ = శ్రేష్ఠమైన, కల = అవ్యక్తమధురమైన, సన్నాదంబులన్ = మంచిధ్వనులచే, సుమకోదండానలము = మన్మథాగ్ని, మన్మథునకు విల్లు, బాణములుకూడఁ బూవులే, గుర్వు = అధికము. తాత్పర్యము. 28

నీటికోళ్లగుంపుల ధ్వనులచేతను, కోకిలల యింపైన స్వరములచేతను చెట్లు నాకు మన్మథతాపమును మిక్కిలి యతిశయింపఁజేసెను.

తే. నెఱ నశోకగుళుచ్ఛము ♦ లిప్పలుగను, షట్పదధ్వని మంటల♦చప్పుడుగను
దొగరుఁజిగురులు కీలల♦పగటుఁ దాల్ప, నిదిగో నామనిచిచ్చు న♦న్నేర్చెనిపుడు.

అశోకగుళుచ్ఛముల్ = అశోకపుష్పముల గుత్తులు, షట్పదధ్వని = తుమ్మెదల ఝుంకారము, తొగరుఁ జిగురులు = ఎఱ్ఱచిగుళ్లు, కీలల=జ్వాలల, పగటున్ = విధమును, ఆమని = వసంతుఁడు అను, చిచ్చు = అగ్ని, ఇది శుచిశబ్దభవము; తద్భవమున వర్ణవ్యత్యయము; ఏర్చెన్ = కాల్చెను.

తాత్పర్యము. 29

అందములైన యశోకపుష్పముల గుత్తులు నిప్పలుగను, తుమ్మెదల ధ్వనులు మంటల చిటపట ధ్వనులుగను, ఎఱ్ఱచిగుళ్లు జ్వాలలవలెనై వసంతాగ్ని నన్నుఁ గాల్చుచున్నది.

మత్తకోకిలము. ఈ మనోహరకోకిలారవ ♦ మీ సుపుష్పితకాననం
బై మహిం జెలు వౌ వసంతము ♦ హర్షదం బిల సీతకున్
వామలోచన మంజుభాషిణి ♦ బంభరాలకఁ బాసి యిం
కేమికార్య మనుంగుఁదమ్ముఁడ ♦ యేను జీవముఁ దాల్చియున్. ౨౬

హర్షదంబు = సంతోషము కలిగించునది, బంభరాలక = తుమ్మెదలవంటి ముంగురులు గలది. తాత్పర్యము.

ఈ వినవచ్చు నింపైన కోకిల ధ్వనులు, ఈ చక్కఁగాఁ బూచిన వనములు, ఈ వసంతకాలము సీతకుఁ జాల సంతోషకరములు; అందమైన కన్నులు గలదియు, నింపైన వాక్కులు గలదియుఁ దుమ్మెదలవంటి ముంగురులు గలదియు నగు సీత నెడఁ బాసి తమ్ముఁడ! నేను బ్రాణముతోడ నుండియు నేమి ప్రయోజనము? సగము దేహము పోయినఁ దక్కిన సగము దేహ మేమి పని చేయఁగలదు? మత్త. రసజజ భరగణములు ౧౧ వ స్థానమున యతి:

మత్తకోకిలము. ఏచి పూచినపూవుటీరము ♦ లెల్లెడం గన నౌచు నా
యా చకోరవిలోచనం గను♦లారఁ గానమిఁ బుష్పనా
రాచజాత వసంతవర్ధిత♦రాగకారణ శోకశు
క్రాచితాత్ముఁడనై కృశించెద ♦ నయ్యొ యెట్లు సహింతునో. ౨౮

ఏచి=అతిశయించి, పూవు + ఈరము = పూవుటీరము = పూఁబొద, పుష్ప నారాచ=మన్మథునవలన, జాత=పుట్టిన వసంతవర్ధిత=వసంతునిచే వృద్ధిచేయఁబడిన, రాగకారణ=అనురాగము కారణముగాఁగల, శోకశుక్రి = శోకాగ్నిచే, ఆచిత= క్రమ్ముకొనఁబడిన, ఆత్ముఁడనై = మనస్సుగలవాఁడనై, కృశించెదన్ = శుష్కించుచున్నాను.

తాత్పర్యము.

విస్తారముగఁబూచిన పూవుపొద లెల్లచోటులఁ గాన వచ్చుచున్నవి. చకోరమువంటి కన్నులు గల సీత మాత్రమే కన్నారఁ గానరాకున్నది. అనురాగము కారణముగా మన్మథునిచే జనించి వసంతునిచేఁ బెంపఁబడిన యాశోకాగ్నిచేఁ గ్రమ్ముకొనఁబడిన మనస్సు గలిగి శుష్కించుచున్న నే నెట్లు సహించియుండఁ గలను?

మత్తకోకిలము. కానరాక విదేహకన్యక ♦ గ్రాలఁజేసెను శోకమున్
కానవచ్చి వసంతుఁడున్ శ్రమ♦కాండబిందుల మాన్చెడిన్
మానినీమణిఁ బాసి వేదన ♦ మాఁడుచుండఁగ నీ వసం
తానిలుం డెటువంటి క్రూరుఁడో ♦ యయ్యొ నన్ను దహించెడిన్. ౨౯

శ్రమకాండ బిందుల=చెమట నీటిబొట్టులను,

తాత్పర్యము.

సీతాదేవి కానరాక నాకు శోకము గలిగించెను, ఈ వసంతుఁడు కానవచ్చి చెమట బిందువులను మాన్పుచున్నాఁడు. సీతాదేవిని వదలి తాపముచేత మాఁడుచుండు నన్ను నయ్యో, యెంతనిర్దయుఁడో కదా, యీవసంతకాలమందలి వాయువు దహించుచున్నాఁడు.

చం. పవనము వీచినన్ రెపరెప♦పన్ స్ఫటికంపుగవాక్షముల్ వలెన్
మివులఁ బురుల్ లసింపఁగ నె♦మిళ్లు నటించెడిఁ దమ్మిఁ బెంటులున్
దవిలి భజింపఁ జుట్టుకొని ♦ తద్దయు మత్తున సౌఖ్యచున్ మనో
భవపరిపీడితాత్ముఁ నన్ఁ ♦ బంచశరార్తి మఱింత వేఁచుచున్ ౩౦

పవనము=గాలి, గో + అక్షము=గవాక్షము = గాలి వచ్చుటకై యావుకంటి వలె గోడలయందు సేర్పరచిన రంధ్రము, ఇచ్చట నెమిళ్లు పురివిచ్చియాడఁగా నా పింఛములో గాలిదూఱి కంటివెండ్రుకలఁ జెదరఁగొట్టఁగా నీనెలు తెల్లగాఁ గానవచ్చుటచే స్ఫటికపుగవాక్షము లని చెప్పఁబడెను. అంచులు తీర్చిన స్ఫటికము నెమలికన్నులవలె నానాకాంతులు దోఁపఁజేయుచుండును గాన స్ఫటిక గవాక్షము లనియైనఁ జెప్ప

వచ్చును, మివులన్=మిగుల, పెంటులు=ఆఁడుపక్షులు, వేఁచుచున్=తపింపఁజేయుచు,

తాత్పర్యము. 33

రెపరెప గాలివీవఁగా స్ఫటికపు గవాక్షములవలె విచ్చిన పురులు ప్రకాశింపఁగా, నాఁడు నెమిళ్ళు దమ్ముఁ జుట్టుకొని సేవింపఁగా, మత్తుచేఁ బరవశములయి మగనెమిళ్ళు సీతావియోగముచే మన్మథపీడితుఁడనైన నన్ను మఱింత మన్మథార్తికిఁ బాలుచేసి నాట్యమాడుచున్నవి.

ఉ. ఆడెడి నెమ్మిఁ జూచి కెలవార మయూరియుఁ దాను నాడఁగా,
వీడని మన్మథార్తి నవె ♦ పేటులపంచల రెక్కలార్చుచుం
గూడఁగఁ బోవుచున్ మృదుల♦కూజితముల్ వెలయంగ బర్హి, నా
జాడను జూచె నన్నగెడి♦చందముగాఁ గనుఁగొంటె లక్ష్మణా! 3౧

నెమ్మిన్ = మగనెమలిని, కెలవు = సంభోగేచ్ఛ, ఆరన్ = అతిశయింపఁగా, మయూరియు, ఆఁడునెమలికూడ, మృదుల=కోమలములైన, కూజితముల్=ధ్వనులు, బర్హి= మగనెమలి.

తాత్పర్యము. 34

ఆడుచున్న మగనెమలిని జూచి యాఁడునెమలి సంభోగేచ్ఛ యతిశయింపఁగా మగనెమలితోపాటు దానునాడఁగా, వదలని మదనతాపమునఁ గొండలపేటుల ప్రక్కల రెక్కలు విచ్చి యాడించుచు నాఁడుపక్షిని జేరఁబోవుచు మెల్లని ధ్వనులు చేయుచు మగనెమలి భార్యలేని నన్నుఁబరిహాసము చేయుదానివలె, నావంక లక్ష్మణా! చూచెను. చూచితివి గదా.

కం. కానల శిఖావలము ప్రియ,మానిని నసురుండు కొనుచు ♦ మఱుగండు సుమీ
కానఁ గదా యిది ప్రియతో,మానుగ వేడుకలఁ గ్రీడ ♦ మరగెడు దమిచేన్.3౨

కానలన్ = అడవులందు, శిఖావలము = నెమలి.

తాత్పర్యము. 35

ఈ మగనెమలి ప్రియురాలిని రాక్షసుం డడవులందు హరించి దాఁగినవాఁడు కాఁడు. ఆ కారణముచే నిది ప్రియురాలితో వేడుకగా వినోదక్రీడ లాడుచున్నది.

ఉ. ఔర! వసంతకాలమహి♦మాతిశయంబు శకుంతజాతులన్
ధారిణి జన్మమందియును ♦ దద్దయు రాగభరంబునం బతిన్
జేరియ నిల్చె నా శిఖిని, ♦ సీతయు రక్కసుచేతఁ జిక్కదేన్
గూరిమి లోలనేత్ర ననుఁ ♦ గూడఁగ రాదె ససంభ్రమాత్మయై. 33

శకుంతజాతులన్ = పక్షిజాతులందు, శిఖిని = ఆఁడునెమలి.

తాత్పర్యము. 36

అవురా! యీ వసంతకాల మహిమయొక్క గొప్పదనము. దాని మహిమ చేతఁగదా పక్షిజాతులందుఁ బుట్టియు నా యాఁడునెమలి యనురాగాతిశయముచే

మగనెమలి సమీపమందే యున్నది. రావణాసురుఁడు హరింపకుండిన నా సీతయు నీ ప్రకారము తత్తరపాటుచే నన్నుఁ జేరరాకుండునా ?

మత్తకోకిలము. అట్టి నాప్రియురాలి జానకి ♦ హారికుంతలఁ బాసి నే
నెట్లు లక్ష్మణ సంతరింతునొ ♦ యీ వసంతముఁ గంటివే
తొట్టుతేనెల మేలిపూవుల♦తో వనంబులు నిండి యి
ప్పట్టునన్ సుమపాళి నామెడ ♦ వ్యర్థమయ్యెడి నయ్యయో. ౩౪

హారికుంతల = మనోహరములైన తలవెండ్రుకలు గలది.

తాత్పర్యము.

అటువంటి నా ప్రియురాలిని జానకిని తలనిండఁ గాంతు లీను వెండ్రుకలుగల దానిని వదలిపెట్టి యీ వసంతము నెట్లు దాఁటఁగలను. తేనెలు స్రవించుచున్న పూల గుంపులతో నడవులు నిండియు నా పూవులు సంతోషము గలిగింపఁ జాలమిచే నా పాలికి వ్యర్థము లయినవి.

మానిని. ఎంతయుఁ గాంతులు దొంతరలారియు ♦ నీకుసుమంబులు తేఁటిగముల్
రంతులు సేయుచు వెన్కొను ధారణి ♦ రాలెడి నామెడ వ్యర్థము లై;
కాంతకలారవముల్ నిగిడించుచుఁ ♦ గామము నా కెసఁగింపఁ బత
త్సంతతి సల్పెడి నొక్కొక పరస్పర♦సల్లపనంబులు పిల్పులచేన్. ౩౫

కాంతకలారవముల్=మనోహరములైన యవ్యక్తమధుర ధ్వనులు; దొంతరలారియున్=అతిశయించియును, పతత్ సంతతి = పక్షులసమూహము, సల్లపనంబులు= సల్లాపములు.

తాత్పర్యము

ఈ పుష్పములు మిక్కిలికాంతులు గలవయ్యుఁ దేనెనిమిత్తమై తుమ్మెదలు వెను వెంట వచ్చుచున్నను నా విషయమున వ్యర్థములై నేలరాలుచున్నవి. పక్షుల గుంపులో నాకుఁ గామ మభివృద్ధి చేయుటకై మనోహరములైన యవ్యక్తములైన ధ్వనులు చేయుచు నొకదాని నొకటి పిలుచుటచే సల్లాపము లాడుచున్నవి.

మానిని ఏడుభగణములు, గురువు. పదుమూఁడవది యతిస్థానము.

కం. ఎచ్చట నాప్రియ యున్నదొ, యచ్చట నీ పుష్పసమయ ♦ మమరిన నిక్కం
బచ్చపలాక్షియు నావలె, ముచ్చిరుఁ గందర్పదర్ప♦మూర్ఛిత యగుచున్. ౩౬

పుష్పసమయము = వసంతకాలము, ముచ్చిరున్ = శోకించును, కందర్ప = మన్మథుని, దర్ప = పరాక్రమాటోపముచే, మూర్ఛిత = మూర్ఛపోయినది.

తాత్పర్యము.

నా ప్రియురాలు సీతాదేవి యెచ్చట నున్నదో యచ్చట నీ వసంతకాల ముండెనా యామెయు నా వలెనే మదనతాపాతిశయముచే వియోగ కారణమునఁ దపించుచుండును.

ఉ. జానకి యున్నచోటను వ ♦ సంతము కల్గదు, నన్నుఁ బాసి యా
చాన సహించు నెట్టు లది ♦ జానగు నేనియుఁ, గల్గెఁ బో యరో
దానవకోటి చుట్టుకొని ♦ తర్జనముల్ పలుకంగఁ బూర్ణచం
ద్రానన యేమి సేయఁగల ♦ దార్తిని వెల్వెలఁబాఱు మోమునన్. ౩౨

చాన = స్త్రీ, జానగు = మనోహరమగు, తర్జనముల్ = బెదరింపుమాటలు.

తాత్పర్యము. 40

జానకి యున్నచోట వసంతకాలము లేదు. రావణుఁ డెందో రహస్య స్థలమున దాఁచినచోట వసంత మెట్లువచ్చును. అక్కడఁగూడ నిట్టులే యుండినా యామె యెట్లు విరహతాపము సహింపఁగలదు? ఒకవేళ యిట్టులే వసంత మందును నుండినను రాక్షసులు చుట్టుకొని చంపెదము, కోసెదము, నిన్నుఁ బీఁకి తిందు మని బెదరిఁపుమాట లాడుచుండగా ముఖము వెల్వెలఁ బోఁగా నేమి చేయఁగలదు? శృంగారరసానుభవ మెటులు కలుగును?

కం. శ్యామ మృదుపూర్వవచనో, ద్దామ మనోజ్ఞాభిరూప్య ♦ ధామ దళచ్ఛ్రీ
ధామదళనేత్ర యుద్య, త్కామ యగుచు సురభివేళఁ ♦ గాయము విడదే! ౩౩

శ్యామ = నడియౌవనమున నుండునది 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా.' సీతాదేవి కిప్పుడు ముప్పదిరెండేండ్ల వయస్సు, మృదుపూర్వవచనోద్దామ=మృదుత్వము ముందుగాఁగల మాటలచే నతిశయించినది. మనోజ్ఞ=మనస్సున కింపైన, అభిరూప్య= సౌందర్యమునకు, ధామ = స్థానమైనది, దళత్ = వికసించుచున్న, శ్రీధామ = లక్ష్మీదేవికి స్థానమగు, కమలముల యొక్క, దళ = రేకులవంటి, నేత్ర = కన్నులు గలది, ఉద్యత్కామ = ఉదయించు కామముగలది, సురభివేళ = వసంతసమయమున, కాయము = దేహము, విడదే = వదలిపెట్టదా.

తాత్పర్యము. 41

నడిమి వయస్సుది, మెల్లగా మృదువుగా మాట్లాడు కోమల హృదయము గలది. సౌందర్యమునకు స్థానమైనది, క్రొత్తగా వికసించు తామరరేకులవంటి కన్నులు గలది. కావున నీ వసంతసమయమునఁ గామ ముదయింపఁగా సహింపలేక దేహము వదలిపెట్టదా? ఇది మన్మథావస్థలలోఁ గడపటి యవస్థ.

కం. ఇట్టులు నా మదిఁ దోఁచెడిఁ, బట్టుగ నీవేళ జనక ♦ భవ కొమిరెయుఁ దా
నెట్టన మగనా లగుటను, నెట్టును మద్విరహమును స ♦ హింపదు తాల్మిన్. ౩౪

కొమిరె = యౌవనవతి, మగనాలు = పతివ్రత.

తాత్పర్యము.

సీతాదేవి ప్రాయమునందున్నది. అందుఁ బతివ్రత కావునఁ గామము దీర్చుకొను నదుపాయములేక నా వియోగము సహింపలేదు.

కం. తమ్ముఁడ సీతారమణి మ,నమ్మెప్పుడు నిలిచియుండు ♦ నాయందే నా
కమ్మదిరాక్షీమణియం, దిమ్ముగ భావంబు నిలుచు ♦ నెల్లపుడుఁ దమిన్. ౪౦

తాత్పర్యము.

లోకమున భార్యాభర్తలులేరా? ఏల యింతదూరము భార్యకై పరితపించెద వందువా? సీతాదేవి మనస్సు నాయందే సర్వదా నిలిచియుండును. నామనస్సుకూడ నామెయందే సర్వదా నిలిచియుండును. ఏదశయందును వానికి వేఱుపాటులేదు. ఆ కారణముచే స్మరణమునకు రాక యెట్లు తప్పును? నన్ను నేను మఱవఁగలనా? స్నేహ రజ్జువు దూరము సాగుకొలఁది దృఢము స్థూలము నగును. సమీపించెనేని సూక్ష్మ మగును. దీనినే భవభూతి 'అద్వైతం సుఖదుఃఖయో రనుగుణం, సర్వాస్వవస్థాసు య। ద్విశ్రామో హృదయస్య యత్ర జరసా,యస్మి న్నహార్యో రసః। కాలేనావరణాత్యయా త్పరిణతే యత్స్నేహసారే స్థితం।భద్రం తస్య సమానుషస్య కథ మప్యేకం హి త త్ప్రా ప్యతే॥ ఉత్తర ౧. ౩౯. 'సీ॥ అన్నియవస్థల ననుగుణ మగుచును । సుఖదుఃఖముల నొక్క చొప్పు గలిగి। ముదిమియందేనియు వదలక హృదయ విశ్రామంబు గలిగించు ప్రేమగలిగి । పరిణయ మాదిగా ధర దేహమును వీడు నందాఁకఁ బరిణయమైననాఁటి। స్నేహంబుఁ బోలిన స్నేహసారంబునఁ గలఁ గనిస్థిరమైన కలిమి కలిగి । పరఁగుచుండెడి మేలిదాంపత్యమునను । గలుగు నైక్యంబు ముఖ్యమై వెలయుచున్న । క్షేమమెయ్యదో దానిచేఁ జెలఁగుచుండఁ గోరువాఁడను సర్వప్రకారములను'.

ఉ. ఈ సుమసౌరభానిలుఁ డ♦హీనసుఖావహశీతలుండు నై
భాసిలుచుండియుఁ బ్రకియ ♦ పజ్జను లేమిని నగ్నికల్పుఁడై
గాసిలఁ జేయఁజొచ్చె ననుఁ ♦ గామినిఁ గూడి చరించువేళ నెం
తే సుఖదుండు నేఁ డిటు ద♦హింపఁగఁ జూచెడి నేమి పాపమో! ౪౧

సుమసౌరభానిలుఁడు = పూలవాసనలతోఁ గూడినవాయువు. అహీన=తక్కువ గాని, సుఖావహ = సుఖముకలిగించు, శీతలుండు = చల్లఁదనము గలవాఁడై, పజ్జను = ప్రక్క, అగ్నికల్పుఁడై = అగ్నితోనించుక తక్కువగా సమానుఁడై, కల్ప ప్రత్యయము కొంచెము తక్కువగా సమానత్వము దెలుపును. అగ్నివలె దేహమును గాల్చి భస్మము చేయుటతప్పఁ గక్కినదంతయుఁ జేయుచున్నదని భావము. సుఖ దుండు = సుఖము గలిగించువాఁడు. ఇంతవఱకు వసంతుని యుద్దీపకత్వముఁ దెలిపి యిఁక మందమారుతము యొక్క యుద్దీపకత్వము చెప్పుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము

పూలవాసనలతోఁ గూడిన యీ వాయువు మిక్కిలిసుఖము గలిగించు చల్లఁదన ముగలవాఁడయ్యు సీత నా యొద్దలేని కారణమున నగ్నిహోత్రునివలెమిగుల బాధగలి గించుచున్నాఁడు. ఇది యీయనకు స్వభావగుణ మందమా యనిన సీతాదేవి నాచెంత నున్నప్పుడు మిగుల సుఖము గలిగించు చుండెనుగాని యిప్పు డిట్లు కాల్పఁ

జూచుచున్నాఁడు. ఏమిపాపమో? అప్పటి రాముఁడను నేనిప్పుడు గానా? అప్పటిగాలి యిదికాదా? సీతాదేవి నాయొద్ద నున్నప్పుడు కష్టములు సుఖములుగానే తోఁచుచుండెను. ఇప్పుడో సుఖకరములుకూడ దుఃఖకరములుగానే యున్నవి. కావున నా సుఖదుఃఖములకు సీతాదేవియే కారణము.

వాస్తవార్థమున లక్ష్మీశ్రయుక్తుఁడు దుఃఖమెఱుఁగఁడు, అలక్ష్మీశ్రయుక్తుఁడు సుఖమెఱుఁగఁడు.

ఉ. ఈ పలుగాకి కాకి మును ♦ పేము సుఖంబుగ నుండఁ బేరిమిన్
జూపుచు మింటిపైఁ జెవులు ♦ చూఁడెడి భంగిని గూయుచుండు, ని
ప్డో పువుఁబోణి లేమి ముద ♦ మూరఁగ ఱెక్క విదుర్చుతోడ శా
ఖాపటలంబులం గునియఁగాఁ ♦ గడఁగెన్ ముదమూరఁ దమ్ముఁడా! ౪౨

పలుగాకికాకి=నీచపుఁగాకి, పేము=సీతయు నేను, పేరిమిన్=ప్రేమను, చూఁడెడి=కాల్చునట్టి, శాఖాపటలంబులన్=కొమ్మలసమూహమందు, గునియఁగాన్=కులుకుచు శబ్దింపఁగా, కాకి చెట్టుపైనుండి కూసెనేని భార్యాభర్తల వియోగము తొలఁగును. ఆకాశముననుండి కూసిన నవలక్షణము కీడు సూచించును.

తాత్పర్యము. ౪౪

ఈ నీచపుఁ గాకి నేను సీతాదేవి పంచవటియం దున్నప్పుడు మా వియోగమును సూచించుచు నాకాశమున నుండి మా చెవులు కాల్చెడునట్లు కఠోరముగఁ గూయుచుండెను. ఇప్పుడో మఱల మా సంయోగమును సూచించుచుఁ జెట్టుకొమ్మపై వ్రాలి ఱెక్కలు విదుర్చుచు గునిసి గునిసి కూయుచున్నది.

క. మహిళావియోగమును నీ, విహగమె సూచించె నాఁడు ♦ వెండియు నవలా
మిహియోగము సమ్మోదా, నహరుతముల నిప్పు డెఱుక ♦ పఱిచెడి నెమ్మిన్. ౪౩

దానినే వివరించి చెప్పుచున్నాఁడు. నవలామిహి = స్త్రీలయందు శ్రేష్ఠురాలు.

తాత్పర్యము. ౪౫

ఈ పక్షియే పంచవటి యందున్నవేళ సీతా వియోగమును సూచించెను. అదియే యిప్పుడా స్త్రీరత్నముయొక్క సంయోగమును సూచించుచున్నది.

ముందటి పద్యంబునందు 'ఈ పలుగాకి కాకి' యనియు, నీపద్యంబున 'ఈ విహగమె' యనియు నిర్దేశించి చెప్పఁబడెను గాని పంచవటిలోఁ గూసిన కాకియే యిచ్చటికిప్పుడు వచ్చెనని కాని, యిదియే యచ్చటికి వచ్చెనని కాని చెప్పుట యతిసాహసము.

కావున జీవాత్మ లన్నిటికి నైక్యము చెప్పునపుడు గుణరూపములచేఁ జెప్పినట్లిక్కడను సమానజాతి, సమాన గుణము, సమాన రూపము, గలవని గ్రహింపవలెను. కాకు లన్నియు నొక్కటేయనిన నెట్లో జీవాత్మలన్నియు నేకమన్నప్పుడట్లే గ్రహింపవలెను.

క౦. విరులం గొనలన్ వెలసెడి, తరులం గూర్చుండి పక్షి♦తతి రమ్యముగా
దెరలన్ ధైర్యము కామము, పెరుఁగం గావించె వింటె ♦ వివిధరుతంబుల్. ౪౪
తరుల్ = చెట్లయందు, తెరలన్ = వదలిపోవునట్లు, వివిధరుతంబుల్ = నానావిధ ధ్వనులు.

తా త్ప ర్య ము.

పుష్పముల కొనలయందుఁ గల చెట్లయందు మనోహరముగాఁ గూర్చుండి పక్షులసమూహము నా ధైర్యము చెడునట్లు కామము పెరుఁగునట్లు నానావిధధ్వనులు చేయుచున్నవి వింటివా !

క౦. లలిఁ బవనక్షిప్తంబుం, దిలకపు మంజరిని వెన్కొ♦నెన్ షట్పద మా
సలలిత కామమదోద్ధత, జలజాక్షిం బ్రియను మగని ♦ చందము దోఁపన్. ౪౫
లలిన్ = మనోహరముగ, పవనక్షిప్తంబున్ = గాలిచేఁ గదలింపఁ బడినది, మంజరిన్ = పూలగుత్తిని, షట్పదము = మగతుమ్మెద, సలలిత = మనోజ్ఞతతోఁ గూడిన, కామ మదోద్ధత = కామము వలని మదముచే నెగురఁగొట్టఁ బడినది, జల జాక్షిన్ = స్త్రీని.

తా త్ప ర్య ము.

కామ మదముచేఁ గంపించిపోవుచున్న ప్రియురాలిని చాని మగఁడు వెనుకొని పోవునట్లు గాలిచేఁగదలుచున్న తిలకపుఁ బూలగుత్తిని మగతుమ్మెద వెంబడించి తిరుగు చున్నది చూచితివా!

క౦. పేర నశోకం బయ్యు న,వారిగఁ గామిజనశోక♦వర్ధన మిది యా
మారుతధుతగుచ్ఛంబుల, నా రెకు నను భయము పఱుచు♦చందము నొందెన్. ౪౬
అవారిగ = దండిగ, కామిజన = కామముగల మనుష్యులయొక్క, శోక వర్ధనము = శోకమును వృద్ధిచేయునది, మారుత = గాలిచే, ధుత = కదలింపఁబడిన, గుచ్ఛంబులన్ = గుత్తులచే.

తా త్ప ర్య ము.

ఇది పేర నశోకమే కాని వాస్తవమునఁ గాముకజనుల శోకమును వృద్ధిచేయు నది. ఇప్పు డది యేమిచేసెనందువా, గాలిచేఁ గదలింపఁబడిన పూలగుత్తులచే బలు మాఱు నన్నుఁ గొట్టెడుదానివలె భయపెట్టున ట్లున్నది.

శ్లో. అరవింద మశోకంచ చూతంచ నవమల్లికా
నీలోత్పలంచ పంచైతే, పంచబాణస్యసాయకాః.

కమలము, అశోకము, మామిడి, నవమల్లిక, నల్లకలువ - ఈ యైదు మన్మథుని బాణములు. ఇవి చేయుపని యేమనిన,

క౦. కూడుడిగించు నశోకము, వాడించును మల్లె, మఱి వి♦వర్ణతఁ జేయున్
జూడఁగఁ జూతము, తలఁపులు జోడించున్ దమ్మి,చంపఁ♦జూచున్ గలువల్.

అశోకము ఆహారము దిననియ్యదు. మల్లె వాడిపోవు నట్లు చేయును. మామిడి వన్నె మార్చును. కమలము తలఁపు లనేకము చేయును. కలువలు చంప యత్నించును.

ఉన్మాదన స్తాపనశ్చ, శోషణ స్తంభన స్తథా
సమ్మోహనశ్చ కామస్య పంచబాణాః ప్రకీర్తితాః

ఉన్మాదనము, తాపనము, శోషణము, స్తంభనము, సమ్మోహనము; ఈయైదు మన్మథుని బాణములు.

కం. పూవులు నిండం బూసిన, మావులు గనుఁగొంటె విభ్ర♦మస్మయమతు లా
పావనవిలేపనకసం, భావిత మానవులఁ బోలి ♦ భాసిలె రుచులన్. ౪౭

మావులు=మామిడిచెట్లు, విభ్రమస్మయమతులు = శృంగారచేష్టలచే గర్వించిన చేష్టలు గలవారు, పావన = పవిత్రములైన, విలేపనక = గంధపుఁబూఁతలచే, సంభావిత = గౌరవింపఁబడిన.

తాత్పర్యము.

శృంగారచేష్టలచే గర్వించిన మనస్సులు గలిగి నిర్మలమైన చందనాదులు పూసికొనిన మనుష్యులవలె నిండారఁబూసిన మామిడిచెట్లు కాఁతులచేఁ బ్రకాశించుచున్నవి.

సీ. పంపావనంబుల ♦ సొంపార నట నటఁ, గిన్నరుల్ దిరిగెద ♦ రన్న! కంటె
ప్రతిఫలించిన బాల♦భాస్కరుఁ బోలిన, కోకనదంబుల ♦ కొమరుఁ గంటె
యాహ్లాదకర మగు ♦ కహ్లారహల్లక, హంససారసరాజి♦తాంబుఁ గంటె
తరుణార్కనిభషట్ప♦దచ్ఛదాహత కేస, రాబ్జావృతజలాశ ♦ యంబుఁ గంటె
ఆ. చక్రవాకయుతము ♦ చారువనీపరి, ధానరంజితంబు ♦ దప్పికలిమిఁ
జేరియున్న లేళ్ల ♦ గౌరులపిండు నై, పంప యింపుసొంపు ♦ పెంప వెలసె. ౪౮

కోకనదంబులు=ఎఱ్ఱకమలములు, ఎఱ్ఱకలువలు, 'భవేత్కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేప్యథ॥' నానా॥ర॥ ఆహ్లాదకర=సంతోషకరమగు. కహ్లార=ఇంచుక యెఱుపును మిక్కిలి పరిమళము గల కలువ. హల్లక= చెంగలువలచేతను. రాజితాంబు=ప్రకాశించుజలము. తరుణార్కనిభ=ఉదయకాల సూర్యునివంటి, షట్పదచ్ఛదాహత = తుమ్మెదల ఱెక్కలచేఁ గొట్టఁబడిన, కేసర = కింజల్కములు గల, అబ్జ = కమలములచే, ఆవృత = ఆవరింపఁబడిన, జలాశయంబు = మడుఁగు, చారువనీ = మనోహరమైన యడవియనెడి, పరిధాన = వస్త్రముచే, రంజితంబు= మనోహరమైనది, గౌరుల పిండు = ఏనుగుల గుంపు, ఐ = కలిగి.

తాత్పర్యము.

లక్ష్మణా! పంపాతీరవనములందు విలాసముగ నచ్చటచ్చటఁ గిన్నరులు తిరుగుచున్నారు చూచితివా? నీటి యలలయందుఁ బ్రతిఫలించిన యుదయకాల సూర్యునివలె నుండు నెఱ్ఱకమలములఁ జూచితివా? సంతోషకరము లైన కహ్లారములు నెఱ్ఱకలువలు

హంసలు బెగ్గురులు వీనిచే నందమైన నీళ్ళను జూచితివా! లేఁత సూర్యునితో సమానమైన తుమ్మెద రెక్కలచేఁ గొట్టఁబడిన యకరువులు గల మడుఁగు చూచితివా! చక్రవాకములతోఁగూడి మనోహరమైన వన మను వస్త్రమును గప్పుకొనినదై దప్పి దీర్చుకొన వచ్చిన లేళ్ళయు నేనుఁగులయు సమూహములు గలదై పంప మిగుల నానందకరమై యున్నది.

క. కరువలితాఁకున రేఁగిన, తరఁగలచేఁ దాడితములు♦తామరపూవుల్
సరసత నుయ్యేల లూఁగెడి, సరణిఁ రహింపఁ గంటె ♦ సౌమిత్రి యటన్. ౮౯

కరువలి = గాలి, తరగలచే = అలలచే, తాడితములు = కొట్టఁబడినవి.

తా త్ప ర్య ము.

గాలితాఁకున విజృంభించిన యలలచేఁ గొట్టఁబడిన తామరపూవులు నల లను నుయ్యేలల మీఁద నూఁగుచున్నవా యన్నట్లు లింపుగా నున్నవి చూచితివా?

కం. శతపత్రపత్రలోచన, శతపత్రప్రియను ఫుల్ల♦సారసగంధిఁ
క్షితికన్యకఁ గన లేమిని, బ్రతుకఁగ నే నొల్ల నేఁ ♦ బరువుగ ననుజా! ౯౦

శతపత్ర పత్రలోచన = తామర రేకులవంటి కన్నులుగలది, శతపత్రప్రియను = కమలములందుఁ బ్రీతి గలదానిని, ఫుల్లసారసగంధిఁ = వికసించిన కమలముల వాసన వంటి వాసన గలదానిని.

తా త్ప ర్య ము.

తామర రేకులవంటి కన్నులు గలదియుఁ, గమలములందుఁ బ్రీతిగలదియుఁ గమల గంధియు నగు సీతను జూడలేక బ్రతుకుటవలన నేలకు భారమాత్ర ప్రయోజనమే కాని మఱి యే ప్రయోజనము లేదు.

కం. ఔరా కాముని కుటిలత, దూరగతం బ్రాణతుల్య ♦ దుర్లభ భద్రన్
జారుతరభద్రవాదిని, స్మారగతిం దెచ్చె నిపుడు ♦ స్మరణంబునకున్. ౯౧

కుటిలత=వక్రగుణము; దూరగతఁ=దూరమం దున్నదానిని, ప్రాణతుల్యఁ= ప్రాణముతో సమానురాలైనదానిని, దుర్లభఁ=కష్టముచే లభింపవలసిన దానిని, చారుతర=మిగుల మనోహరమైన, భద్రవాదిని=శుభ వాక్యములు చెప్పుదానిని.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! యీ మన్మథుని కుటిలబుద్ధిని నే నేమని చెప్పుదును. ఎందో దూరముగ నుండు దానిని నా ప్రాణముతో సమాన యగుదానిని గష్టముచే సాధింపఁదగు దానిని శ్రేష్ఠములైన గుణములు గలదానిని, ప్రియమై శుభములైన వాక్యములు చెప్పుదానిని నా స్మృతికి వచ్చునట్లు చేసెఁ గదా.

కం. పూచినతరువుల కలిమిని, నేచి వసంతుండు నన్ను ♦ నేఁపఁడ యేఁ నే
నేచందంబున నైనను, నేచుదు సౌమిత్రి కాము♦నిఁ సహింపన్. ౯౨

ఏచి = విజృంభించి, ఏఁపఁడయ్యేన్ = బాధింపక పోయెనా, నేచుదున్=నేర్తును, నేతును; నేరుచుదున్ అను శబ్దములో రేఫము లోపించును.

తా త్ప ర్య ము .

లక్ష్మణా! మన్మథుఁడు న న్నేమియుఁ జేయఁ జాలఁడు. వాని వలని భయము నాకు లేదు కాని యీ వసంతుఁడు వానికిఁ దోడై బాధించుచున్నాఁడు. శత్రు బాహుళ్య మేర్పడినది.

కం. రమణీసంగతి నెయ్యవి, రమణీయము లగుచు నాకు ♦ రాగముఁ గూర్చెన్
రమణి నెడఁబాయ నవియే, రమణీయతఁ బాసి కడు వి♦రాగముఁ గూర్చెన్. ౫౩

రమణీసంగతిన్ = సీతాదేవి సాంగత్యముచే.

తా త్ప ర్య ము .

అందగత్తె యగు సీతాదేవి సాంగత్యముచే నందము లగు నేవేవి నా కనురాగము ఘటించెనో యవియే యామె నెడఁబాయుటచే వాని యందము చెడి నాకు వైరాగ్యము కలిగించెను. సంసారమందు సుఖబుద్ధికి స్త్రీలే కారణ మనియు వారిని విడిచిన వైరాగ్యసుఖము కలుగు ననియు భావము. 'కాంతలు సంసారకారణములు' భాగ.

కం. తామర మొగ్గల రేకుల, నామోదముతోడఁ గందు♦నా యన నవి నా
భామిని దృక్కోశంబుల,తో మాదిరి గొనుట వానిఁ ♦ దోఁపం జేయున్. ౫౪

ఆమోదము = సంతోషము, దృక్కోశంబులతోన్ = కంటి ఱెప్పలతో, మాదిరి = సమానము - స్మృత్యలంకారము.

తా త్ప ర్య ము .

తక్కిన వన్నియు నేల? తామర మొగ్గల రేకులను జూచియైన సంతోషింత మనిన నవి సీతాదేవి కంటి రెప్పలతో సరిపోలుటచే వానిని స్మృతికిఁ దెచ్చును.

తే. పద్మ కేసరసృష్టుఁడై ♦ వసుమతీరు,హాంతరవినిస్సృతుండు నై ♦ యదిగోఁ బవనుఁ
డంగనామణి నిశ్వాస♦భంగినొంది, యసమగతి వీచెడిని మనో♦హరుఁడునగుచు. ౫౫

పద్మకేసరసృష్టుఁడై = తామరపూవుల యకరువులఁ దాఁకినవాఁడై, వసుమతీరుహాంతర = చెట్లలోనుండి, వినిస్సృతుఁడై = బయలు దేరినవాఁడై.

తా త్ప ర్య ము .

అది పోనిమ్ము, కమ్మనిగాలిని జూచియైన సంతోషింత మనిన సర్వప్రాణాధారకమైనను వాయువు నన్ను బాధపెట్టుచుఁ దామరలయకరువులఁ దాఁకినవాఁడై యావాసనయుఁ బుప్పొడియు గ్రహించి చెట్లలోనుండి బయలువెడలి వచ్చి సీతాదేవి విడుచు నిశ్వాసమును బోలి నా మనస్సు నాకర్షించుచున్నాఁడు. 'పద్మకేసరసృష్టుఁడై = పద్మకేసర స్పర్శలేకుండ దాని నెగురఁజిమ్మినవాఁడై; యందఱకుఁ బ్రాణధారకమైన వాయువు నేఁడు సర్వము దుమ్ముగా నెగురఁగొట్టి సర్వసంహారకార్యమునకుఁ బూనుకొనినవాఁ డయ్యెను. (౨) లక్ష్మియవతారమైన సీత నన్ను విడిచిపోయిన పిమ్మట

నా మెను రక్షింపనైతి నను కోపముచేఁ గాఁబోలుఁ దామరపూవులలోని యకరువులు రాజసస్వభావము కలవి కావున (రజస్సు - పుష్పాడి- రజోగుణము.) వాయువుతోడఁ జేరికొని నన్ను బాధించుచున్నవి. వీని కిట్టి దుర్గుణము కలుగుటకుఁ గారణము కంటకి యగు తామరపువ్వు సంబంధమే- అటు గాకున్నను వీఁడును ధూళిధ్వజుఁడే. అందఱ కన్నుల దుమ్ముకొట్టువాఁడే. మఱియు 'పాదారుంతుద మేవ పంకజరజ' యన్నట్టు లిది తనవారినే బాధించుచుండఁగా మాబోంట్లను బాధింపకుండునా? (౩) ఈ వీచు నది గాలికాదు, సింహము, అని కేసరపద స్వారస్యముచే నేర్పడెడిది ధ్వని - కేసరములు = సింహముమీఁది వెండ్రుకలు. కనుకనే ఘాతుకవృత్తి నవలంబించినది. (౪) ఉత్తమ మలయమారుతమే యందఱను బాధించునది. అది యెటువంటి దన:— "కాలాంతఃపుర కామినీ కుచతటీ కస్తూరికా సౌరభశ్రీలుంటాకము చందనాచలతట శ్రీఖండ సంవేష్టనవ్యాళ స్ఫారఫణాకఠోర విషనిశ్వాసాగ్నిపాణింధమం బేలా నావయి దక్షిణానిలము పక్షీ చేయు దాక్షిణ్యముల్." శృం. నైష. ఇంతక్రూరమైన దక్షిణానిలము నా మీఁద దయతలఁచునా? ఇట్టి దానికిఁ దోడు పద్మకేసరముల సాహాయ్యము లభించినది. ఇఁక నేమని చెప్పను? (మిరపకాయ నమిలి వేఁడినీళ్లు త్రాగినట్లు). (౫) లోకమున రూపవంతుఁడుగదా యసహాయశూరుఁడై యుండును. ఈ రూపశూన్యుఁ డగు (నిరాకారుఁడగు) వాయువు తా నితరసాహాయ్యము లేక యేమి చేయఁగలఁడు? రూపవంతుఁ డనఁగా ఆకారవంతు డనియు బలవంతుఁడనియు నర్థములు. ఇది ధ్వని-

ఈ మలయ మారుతుఁడు నీకుమారుతుఁడై పీడించువాఁడగునేని ముందుగానే వాని బారిఁ బడకుండ దూరముపోయి యుండవచ్చునుగదా. అట్లేల చేయవైతి వందువా? వసుమతీరుహాంతరనిస్సృతుండు,వీఁడు చెట్లసందులనుండి బయలు వెడలివచ్చిన వాఁడు. ఇట్లు దొంగవలె వచ్చుటచే వీఁ డిట్లు వచ్చునని తెలిసికొనలేక పోయితినిగాని యందఱకుఁ గానవచ్చునట్లు బయలుమెఱసి వచ్చియుండిన నా జాగ్రత్తలో నేనుండనా? అట్లుగాక తన మలిమ్లుచ నామము సార్థకముగా (మలిమ్లుచుఁ డనఁగా దొంగ, వాయువు) నింతవఱకుఁ జెట్లసందున దాఁగియుండి యిపుడు బయట వచ్చినవాఁడు అని భావము. (౨) రాజపుత్రు లెండ కోర్వలేక చెట్లనీడలయందే యెట్లు వత్తురో గాలియు నట్లే వచ్చుచున్నది. (౩) మన్మథ తాపము పడలేక చెట్లచాటున విశ్రమింతమన్నను నచ్చటను నీ దురాత్ముఁడు నన్నుఁ జేరనీయకున్నాఁడని భావము. ఈ గాలి నీకు బాధాకరమయ్యె నేని నీవేల దూరముగాఁ బోరాదందువా? 'అంగనామణి నిశ్వాస భంగి నొందె' సీత నిశ్వాసమువలె నుండుటచే దీనిని విడువలేక యున్నాను.

(౨) ఇది సీతా నిశ్వాసమువలె నుండుటచే సీత యిందే యీ చెట్ల మఱుఁగున నున్నదేమో? ఇదె వచ్చునో యదె వచ్చునో యని యెదురు చూచుచుఁ గదలలేక

యున్నవాఁడను. ఆమె నిశ్వాసవాయువు నిట్టి తామర పూలవాసనగలది. 'సురభి నిశ్వసితే దదత స్తృషా'మ్మని కవులచే వీఁడు వర్ణింపఁ బడువాఁడుకదా.

3. ఈ వాయువు పద్మకింజల్కముల సాహాయ్యముచే నన్నుఁబీడించుట మాత్రమే కాదు. నా భార్యను స్మరింపఁజేసికూడ నన్ను బాధించుచున్నాఁడు.

వీచెడిని=వీచుచున్నాఁడు, నన్నెంత బాధించినను సీతానిశ్వాస సామ్య ముండుటచే నాకు సంతోషకరుఁడే. ఆకారణముచే సర్వదా నాయొద్దనేయుండిన నాస్మరణము చేనైన సంతోషింత మనిన నెప్పుడో యొకసారి నాయొద్దకు వచ్చును.దూరదూర మందచ్చటఁ నచ్చట దిరుగుచున్నాఁడు (౨) తానొకఁడే నన్నేమియుఁ జేయఁజాలఁ డని యెఱిఁగి కాఁబోలు నన్నిపుష్పముల నాశ్రయించి వాని వాసనను గైకొని యందఱ మనస్సులు హరించి తనకు లోఁబఱచుకొని నా పైనెత్తి వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్లు బాధించువాఁడెవఁడు?'భీషాస్మాద్వాతః పవతే'యని యింతవఱకు నాకుభయపడి భయపడి విసరుచుండినవాఁడు. పవనుఁడు=అన్నిటిని శుద్ధముచేయునంతటి శుద్ధాత్మ, అట్టివాఁ డిప్పుడు కాలబలమున నన్నే బాధించుచున్నాఁడు.

ఈ మలయపవనుఁడు పద్మకేసర సంస్పృష్టుఁ డనుటచే శైత్యమును, వసుమతీ... నిస్సృతుం డనుటచే మందమును, అంగనామణి...నొంది యనుటచే సౌరభ్యమును సూచితము.

ఈ వాయువు దొంగవంటివాఁ డనియు నర్థము స్ఫురించును. ఎట్లన:—పద్మకేసర నిస్సృష్టుఁడనుటచే దొంగ తన్నితరులు గుర్తింపరాకుండుటకుఁ బరులు భయపడుటకు రంగుపొడి రాచికొని వచ్చునట్లు వీఁడును బుప్పొడి రాచుకొనివచ్చుచున్నాఁడు. అంగనా...నొంది - బహుకాల పరిచితునివలె దొంగ దగ్గఱకు వచ్చి ప్రాణములోఁ బ్రాణమువలె మచ్చిక కుదుర్చుకొని మీ దేయూరు మీపేరేమి; ఎందుండి యెందుఁ బోవుచున్నా రని ప్రశ్నించుచు వారి ధనము తనచేతఁ జిక్కువఱకు బైటికిఁబరిశుద్ధునివలె నటించును. అది దొరకెనేని (వీచెడిని) యెత్తుకొని దూరముగఁ బోవును.

భగవత్కరుణారసప్రవాహ మీ పద్యమునఁ జెప్పఁబడె ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఎట్లన:—

పద్మ...సృష్టుఁడై=పద్మ=లక్ష్మీదేవియొక్క'జ్యాపోహ్రస్వః సంజ్ఞాచ్ఛందసో'యను సూత్రము ప్రకారము నదిసుతగురుకర్ణశల్యు లన్నట్లు పద్మా శబ్దము పద్మ యయ్యె. కేసర=కింజల్కములవంటి రంగు గల యనురాగముచేత,అనురాగ మెఱ్ఱనిరం గని కవిసమయము, కావునఁ బద్మకేసర మనఁగా లక్ష్మీదేవి యనురాగమని యర్థము. పురుషకారభూతయగు లక్ష్మీదేవి యనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుఁడైనవాఁడు తల్లి నీదయకుఁ బాత్రుఁడైనవాఁ డనేకాపరాధములు చేసినవాఁడైనను నాకారణముచే వీఁడు నాయాజ్ఞ మీఱి వర్తించెనని నీభర్త వీనిపైఁ గోపించినను లోకములో నపరాధముచేయనివాఁడెవఁడు, రక్షించుట మన కార్యముగాని, శిక్షించుటగా దని శాంతిపఱిచి నీ ప్రియుల

రక్షింపఁజేయుచుండును. ఇట్టిది లక్ష్మి. వసుమతీ...వినిస్సృతం=‘ఊర్ధ్వమూల మధ శ్శాఖ మశ్వత్థం ప్రాహు రవ్యయ’మ్మన్నట్లు, సంసారము వృక్షముగాఁ జెప్పఁబడెను. అట్టి జనులపై దయగలది,

అంగనా.. నొంది ‘స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వం జగద్బ్రహ్మ పురస్సర’ మ్మన్నట్లు స్త్రీంవలె భగవంతునికిఁ బరాధీనులైన జీవులకుఁ బ్రాణధారక ముజ్జీవకము నై యున్నది. పీ చెడిని=ఈకాల మాకాల మనక సర్వకాల సర్వావస్థలయం దా దయ యందఱపై నఁ బ్రసరించును.

పవనుఁడు లింగవ్యత్యయముచేఁ బావనముచేయునది. ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాత వ్రాసినదాని ననుసరించి వ్రాయఁబడెను.

కం. పంపాదక్షిణతీటమున, నిం పగు నెత్తములఁ గంటి♦ వే సౌమిత్రీ
పెంపార విరియుగోఁగుల,సొం పగు కాండములఁ బరమ♦శోభాఢ్యములన్. 26

పంపాదక్షిణ తటమునన్ = తుంగభద్రానది దక్షిణపు వైపున, దీనివలన రామలక్ష్మణులు శబరి యాశ్రమము విడిచినది మొదలు తుంగభద్రకు నుత్తరపు టొడ్డున నుండియే మాటలాడుచున్నారు. నెత్తములన్ = కొండలమీఁది విశాల ప్రదేశములందు, కాండములన్ = కాఁడలను.

తా త్ప ర్య ము .

లక్ష్మణా! పంపానదీ దక్షిణతీరమున విస్తారముగఁ బూచిన గోఁగుకాఁడ లెంత ప్రకాశవంతములై యున్నవో చూచితివా!

చ. పురుతరధాతురాగచయ♦భూషితుఁ డీ గిరిరాజు కంటె ము
త్కరముగ వాయువేగసువి♦ఘట్టిత సాంద్రరజంబుఁ జిత్రమై
ఖరులను రేఁపుచుండెడిని ♦ గమ్రసుపుష్పిత పత్రహీనసుం
దరవరకింశుకంబులను ♦ దద్దయు సానులు ప్రజ్వరిల్లెడిన్. 27

పురుతర = మిగుల గొప్పయగు, ధాతురాగచయ = కావిరాల రంగుల సమూహముచే, భూషితుఁడు = అలంకరింపఁబడినవాఁడు, ముత్ + కరముగన్ = సంతోషకరముగ, వాయువేగ సువిఘట్టిత = గాలివేగముచేఁ జక్కఁగా ఘట్టింపఁ బడిన, సాంద్ర = దట్టమైన, రజంబు = దుమ్మును, రేఁపుచుండెడిని = లేవఁదీయు చున్నాఁడు, ఎగఁజిమ్ముచున్నాఁడు, కర్త, గిరిరాజు = ఋశ్యమూకము, దీనివలన నిప్పుడు రామలక్ష్మణులు ఋశ్యమూకమునకు నెదురుకట్లగా నేఁటికి నుత్తరపు వైపు వచ్చి రని యేర్పడు చున్నది. ఇంతవఱకు రామలక్ష్మణు లేఱు దాఁటి దక్షిణము రాలేదు, ఋశ్యమూక మేటికి దక్షిణమున నున్నది, కమ్రపుష్పిత = మనోహరముగఁ బూచిన, పత్రహీన = ఆకులు లేని, యనఁగా (ఆకులు కానరాకుండునట్లు) సుందరవర = మిగుల సుందరములైన, కింశుకంబులను = మోదుగుచెట్లను, సానులు= చఱియలు.

తాత్పర్యము.

లక్ష్మణా! విశేషించిన కావిరాలు లోనగు వానిచే నలంకరింపఁబడిన యీ పర్వతరాజు వాయువేగముచే నెగురఁగొట్టఁబడిన దుమ్ములను జిత్రవిధముగ సంతోషకరముగ లేవఁదీయుచున్నాఁడు. మనోహరముగఁ జెట్ల యాకులు గానరాకుండునట్లు పూచి యందమైన మోదుగులచేఁ గొండచఱియలు ప్రకాశించుచున్నవి. రామచంద్రమూర్తి తన సమీపమునకు వచ్చిన కారణమున నాయనను బహూకరింప గిరిరాజు తా నలంకరించుకొని యలంకరించుకొనిన వేశ్యలతోడ ధూపహస్తముల నాయన కెదురుగ వచ్చె నని భావము. (సానులు = వేశ్యలనియు నర్థముగలదు.) ఇది శుభశకునము కావుననే సంతోషకర మనఁబడెను.

సీ. మాలతీ కరవీర ♦ మాధవీ మల్లికా, వల్లికావేల్లిత ♦ వరతలముల
సిందువారక బృంద♦కుంద వాసంతికా, సంతానగుల్మినీ ♦ చారుతటుల
వంజుళ మంజుళ ♦ వకుల చంపక నీప, చిరిబిల్వ కేతకీ ♦ వరణములను
నారంగ మధురంగ ♦ నాగరంగ కురంట, పాటలార్జున చూత♦పటలములను
తే. శింశుపోద్దాల కేతక♦కింశుకములఁ, జందనస్పందనవరక్త♦ సంతతులను
కురువక శిరీష తినిశ కే♦సర సువర్ణ,శాబరాగములను గంటె ♦ సానువులను. ౫౮

మాలతీ = జాజి, కరవీర = గన్నేరు, మాధవీ = పువ్వుల గురివింద, మల్లికావల్లిక = మల్లెతీఁగలచేత, వేల్లిత = చుట్టబడిన, వరతలములఁ = ఇంపైన ప్రదేశములను, సిందువారక = వావిలిచెట్లు, బృంద = సమూహములయు, కుంద = మొల్లలయు, వాసంతికా సంతాన = పచ్చని పూలమొల్లల సమూహములయు, గుల్మినీ = పొదలచేతను, వంజుళ = అశోకవృక్షములచేతను, మంజుళ = మనోహరమయిన, వకుల=పొగడలను, చంపక=సంపెఁగలను, నీప=కడపచెట్లను, చిరిబిల్వ=కానుఁగులను, కేతకీ=మొగలిచెట్లను, వరణములను=వరణవృక్షములను, నారంగ=నారింజచెట్లను, నాగరంగ=మఱియొకదినుసు నారింజచెట్లను, కురంట = గోరంటలను, పాటల=పాదిరిచెట్లను, అర్జున = ఏఱుమద్దులను, చూత = మామిడులను, శింశుప = ఇరుగుడుచెట్లను, ఉద్దాల=విరిగిచెట్లను, కేతక=పసుపురంగు పూలుగల మొగలి (తెల్లనిపూలను గేదఁగియందురు) చెట్లను, కింశుకము=మోదుగులను, రక్త = కుంకుమపువ్వు చెట్లను, కురవక=ఎఱ్ఱగోరంటలను, శిరీష=దిరిసెనలను, కేసర=పొన్న చెట్లను, సువర్ణ = నల్లయగురుచెట్లను, శాబర+అగములను=లొద్దుగచెట్లను.

అన్నియుఁ జెట్లపేరులే కావునఁ దాత్పర్యము వ్రాయలేదు.

కం. పూచినశిఖలను గల లతి,కాచయములు చుట్టుకొనఁగఁ ♦ గంటే పంపన్
బూచినద్రుమములు సాంద్రమ,రీచుల నిగిడించు చూఁచెఁ ♦ గ్రీడం గొమ్మల్. ౫౯

శిఖలు=కొసలు, లతికాచయములు=తీఁగలగుంపులు, సాంద్రమరీచులన్=దట్టపు గాంతులను.

తా త్ప ర్య ము.

పూచిన కొనలు గల తీఁగల గుంపులు దమ్ముఁ జుట్టుకొనఁగాఁ బంపయొడ్డున బూచినచెట్లు దట్టపుఁగాంతులఁ బ్రసరింపఁజేయుచుఁ దమకొమ్మల నూఁగులాడించు చున్నవి. ఇచ్చటఁ బంపయందలిచెట్లనుటచేఁ బంపాతీరమందలి చెట్లని లక్షణచే గ్రహింపవలెను. ఇట్టిచోట్ల లక్షణ గ్రాహ్యము.

క. కరువలి కాఁడెడు విటపో,త్కరములతో నెలమిఁ దమ్ముఁ ♦ గదియఁగ రాఁగన్
దరువులు వాని మదించిన, వరతరుణులువోలె లతలు ♦ పరిరంభించెన్. ౬౦

విటపోత్కరములతోన్ = కొమ్మల సమూహములతో, విట+ప+ఉత్కరములు = విటపతుల సమూహములు, పరిరంభించెన్ = కౌఁగిలించెను.

తా త్ప ర్య ము.

వృక్షములు గాలికిఁ గదలుచున్న కొమ్మలతో సంతోషముగఁ దమ్ముఁ సమీపింపఁగాఁ గామమదముగల యువతులవలెఁ దీఁగలు కౌఁగిలించెను

మలయమారుతము ధాకకు వణఁకుచున్న విటపశ్రేష్ఠులు తమ్ముఁ సమీపింపఁగాఁ గామమదము గల స్త్రీలు వారిని గాఁగిలించినట్లు తీఁగలు చెట్లకొమ్మలఁ గాఁగిలించెను.

క. తరువుం దరువున్ ధరణీ,ధరమున్ ధరమున్ వనంబు ♦ తత వనముం గా
మరుతుఁ డనేక రసజ్ఞత, నరుసించెడి నరునిమాడ్కి ♦ నరిగెడుఁ గంటే. ౬౧

మరుతుఁడు=వాయువు, అనేక రసజ్ఞతన్=లెక్కలేని రుచులజ్ఞానముచే, ఋత్విగాదులు గుణవర్ధణంబు విభాష నగు, (సు.వ్యా.సూ.తత్స ౬౪) మరుత్తు-మరుతుఁడు;

తా త్ప ర్య ము.

వాయువు నానారసముల జ్ఞానము గలవానివలెఁ జెట్టు చెట్టు కొండ కొండ యడవి యడవి తిరుగుచున్నాఁడు.

కం. పెల్లుగ విరిసిన పూవుల, మొల్లము నై మధురగంధ♦ములు కొన్నితరుల్
సల్లలిత కుట్మలంబుల, మొల్లమిచే వెలిగె నీల♦ములు కొన్నితరుల్. ౬౨

సల్లలితకుట్మలములు = అందమైన మొగ్గలు గలవి.

తా త్ప ర్య ము.

విశేషించి పూచిన పూవుల యాధిక్యము గలదై కొన్ని వృక్షములు తియ్యని వాసన గలవై యున్నవి. కొన్ని పూలు ఆకులు కానరాకుండ మొగ్గలచే నిండినవై యున్నవి. కొన్నియాకులు విశేషించి నీలములై యున్నవి.

కం. అదె రాగమత్త మధుకర, మిది రమ్యం బిదియె స్వాదు♦విదియో యిపుడే
కద విరిసిన దని యెంచుచు, ముదమున ఝుంకృతులఁ గుసుమ♦ములఁదాఁదవిలెన్.

తా త్ప ర్య ము.

క్రొత్తక్రొత్త పూవులయం దనురాగము గల మదించిన తుమ్మెదలది యింపు.

ఇది తీపు. ఇది యిప్పుడే వికసించిన దని యెంచుచు సంతోషముతో ఝుంకారములు చేయుచుఁ బూలయం దాసక్తము లయ్యెను. దక్షిణనాయకుఁడు వర్ణింపఁబడెను.

కం. మాటుగొని భూరుహముల న,దాటున వెలివచ్చి తేనెఁ ◆ దవిలిన రక్తిన్
జాటుగ మఱియొక భూరుహ,కూటముఁ జేరంగఁ దేఁటి◆గొబ్బునఁ జనియెన్. ౬౪

తాత్పర్యము

ఒకతుమ్మెద చెట్లలోని పూవుల చాటుననుండి తేనెమీఁది యాశచేఁ దటాలున దానివిడిచి వెలుపలికి వచ్చి మఱి వేఱుచెట్లయందుఁ దేనె విస్తారముగ నుండుటచే వానిని జేరఁ బోయెను.

కం. తఱచుగఁ దమకుం దామిల, నెఱసిన యొఱప్పైన విరుల ◆ నెఱిగల నేలల్
తెఱఁగొనుచు హాయిగా నిటఁ, బఱవని పూఁబఱపు లగుచు ◆ భాసిలెఁ గంటే ౬౫

ఒఱపు = అందము, తెఱఁగొనుచున్ = తెఱఁగొని బయలుపడుచు, నెఱి = అందము.

తాత్పర్యము.

విశేషముగ మేలిపూలు తమంతటఁదామే రాలుటచే నందమైన నేలలు సుఖముగ మనుష్యులు పఱువని పూలపాన్పులై ప్రకాశించుచున్నవి.

కం. పలుపలువన్నెల యలరులు, గలయఁగ సానువుల రాలి ◆ కమనీయములై
విలసించెఁ బసిమి జేవుఱు, వెలిపాన్పులలీలఁ గంటి◆వే సౌమిత్రీ. ౬౬

అలరులు = పూలు.

తాత్పర్యము.

నానావిధములగు రంగులుగల పూలు చఱులయం దంతట రాలి మనోహరములై బంగారురెఱుపు తెలుపు గలిగి పఱచిన పఱుపులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. లక్ష్మణా! చూచితివా?

కం. కుసుమసమయంబునన్ ద్రుమ, విసరంబుల సుమచయంబు ◆ విరివిం గంటే
కుసుమోత్తంసిత తరువులు, పసమీఱెఁ గదన్న యెట్టి◆ ప్రక్కలఁ గనినన్. ౬౭

ద్రుమ విసరంబుల=చెట్లసమూహముల, సుమచయంబు=పూల గుంపులయొక్క, విరివిన్=విస్తారమును, కుసుమోత్తంసితతరువులు=పూలు కొనలయందుఁగల చెట్లు.

తాత్పర్యము.

లక్ష్మణా! యీ వసంతసమయంబునందుఁ జెట్ల సమూహములం దెంత విస్తారముగఁ బూలున్నవో చూచితివా? అన్నా! యే ప్రక్కఁజూచినను బూవులు కొమ్మల కొనలయందుఁ బసగలిగియున్నవి.

కం. సాటికి నన్యోన్యంబును, బోటికివలెఁ బూచి లెస్స ◆ భూజములు పరీ
పాటిగఁ దేఁటులమ్రోఁతల, మాటికి నొండొంటి గేలి◆మాటలఁ జీరెన్. ౬౮

అన్యోన్యంబును = పరస్పరమును.

తాత్పర్యము.

ఈ వృక్షములు దానివలె నేను బూచవలెనని యొకదానిమీఁద నొకటి పోటి వైచికొని చక్కఁగాఁ బూచి తుమ్మెదల ఝుంకారముల నెపమున నొకదానిని నొకటి నీవు కొంచెమే పూచితివే, నేనెంత పూచితినో చూడుమని పరిహాసము లాడుచున్నవి.

కం. ఈ కారండవశకునము, ప్రాకటశుభవారి మునిఁగి ♦ రమణియుఁ దానుఁ
నా కతనుతాప మొదవ ర,తీకేళిం గూడెడిం గ♦దే సౌమిత్రీ. ౧౯

కారండవశకునము=నీటికోడి పక్షి, రమణి=ఆఁడు నీటికోడి, అతనుతాపము=మదన తాపము. రతి, రతీయని రెండు రూపములుగలవు. అథో రతిః రతీ కామ ప్రియా ప్రీత్యోః॥ నానా ॥ర॥

తాత్పర్యము.

ఈ నీటికోడి తన భార్యతో నీళ్ళలో మునిఁగి స్నానముచేసి నాకు మదన తాపము కలుగునట్లు రతికేళిఁ గూడుచున్నది.

కం. మందాకినితటినికి నీ,యందంబు మనోజ్ఞభంగి ♦ యలవడుట జగం
బందు మనోరమగుణముల, నెందును విఖ్యాతిఁ గాంచె ♦ హృష్టిప్రదమై. ౨౦

మందాకిని తటినికిన్ = గంగయనెడు నదికి, ఈ యందంబు = ఈ పంపానది యందము, మనోజ్ఞభంగి = మనోహరమైన విధముగ, అలవడుటన్ = లభించుటచే, హృష్టిప్రదమై = సంతోషకరమై.

తాత్పర్యము.

గంగానదికి నీ పంపానదియొక్క యందము లభించుటచేఁగదా మనోహర గుణములచే లోకమునఁ బ్రసిద్ధికెక్కెను. గంగానదికంటె నిదియేమిటను దక్కువ గాదని భావము.

కం. కనులారఁ గనుచు నా సతి, మనసారఁగ నిందు నుండ ♦ మరగితి మేనిన్
విను స్వర్గ మా యయోధ్యయు,మనమున స్మరియింపఁజాల ♦ మాన్యచరిత్రా. ౨౧

తాత్పర్యము.

నా భార్యను నేను గన్నులారఁ జూచుచు నిండుమనస్సున మనముండఁగలిగె నేని నా కా స్వర్గముమీఁదను అయోధ్యమీఁదను మనస్సుపోదు. పరిపూర్ణానందాను భవము ప్రధానము. అది యెందుఁగలుగునో యాస్థలమే సేవ్యము. స్వర్గవైకుంఠము లం దానందానుభవమే ప్రధానమయినపుడు, చేతనుండు దీనిని విడిచి వానికై పరువు పాఱనేల ! కనుకనే భగవత్కైంకర్యమువలనఁ గలుగు నానంద మీ లోకమునందే కలిగెనేని భక్తునకుఁ బ్రపన్నునకు వైకుంఠముతోఁ బనిలేదు. 'మరగితిమి' అని బహు వచనము ప్రయోగముచే 'ఉర్మిళ నీవునుగూడి యాడుచున్ గొండలపేటుల న్నిదుర గూరియ యున్నను మేలుకొన్నఁ గోదండ ధరుండనై మెలపుఁదాలిచి సర్వము నేన తీర్చెదగా' అనిచెప్పిన నీవును అని భావము.

ఆ. వాని మాటలేల ♦ వసుమతీసుతతోడ, డంబు మీఱు శాద్వ♦లంబులందు
నే రమింపఁ గలుగ ♦ నేటికిఁ జింతింతు, నుబుసుపోక కైన ♦ నున్నవాని. ౭౨
ఉన్నవానిన్ = తక్కిన వానిని, శాద్వలము = పచ్చిక నేల.

తా త్ప ర్య ము.

స్వర్గము వైకుంఠము మొచ్చట లటుండనిమ్ము. సీతను జూచుచు నీ మినమిన మెఱయు పచ్చికపట్టులందు మన ముండఁగలిగిన చోఁ బ్రొద్దుపోవుట కైనను దక్కిన వాని నేల చింతింతును? మన మువ్వరము దప్పఁ జింతింపవలసిన వేఱుతత్త్వము లేదు.

ఉన్నవాఁడు- అన్యుఁడనుటకు- 'మ॥ అతివా సిద్ధము నాఁటి బాలకున కీ యాకార మీవర్ణ మీ।గతి యీహాస విలోకనస్వరము లీ గాంభీర్య మీకాంతి వీఁ। డతఁడే కాఁడగు నన్నవారలకు నా యాత్మేశు సారూప్యసం। గతి సిద్ధింపదు వీని యందు మిగులం గౌతూహలం బయ్యెడిన్. భాగ. ౧౦ ఉత్తర.

కం.ఇవురుల మొగడలఁ దలిరుల, నవు రగు నాకులను మిగుల♦సంపన్నములై
ఛవి మీఱు తరులవనముల, రవరవలన్ వేఁదు తెత్తె♦రా! నా కనఘా! ౭౩
ఇవురులన్=చిగుళ్లచేతను, మొగడలన్=మొగ్గలచేతను, తలిరులన్=పూవుల చేతను, సంపన్నములై =పూర్ణములై, ఛవి = కాంతి, వేఁదుఱు = ఉన్మాదము, రవరవలన్ = కాంతులచే.

తా త్ప ర్య ము.

తమ్ముఁడా! చిగుళ్ళచేతను మొగ్గలచేతను పువ్వులచేతను అందమైన యాకుల చేతను మిక్కిలి పూర్ణములై కాంతిచే నతిశయించిన యీ చెట్లుగల వనముల కాంతు లచే నాకుఁ బిచ్చి యెత్తినట్లున్నది. సీతా దేవియొక్క పదములు రదములు నవ్వులు మొదలగు వానిని స్మృతికిఁ దెచ్చుటచే నాకీ వనము లున్మాదకరములై నవని భావము.

కం. జక్కవలు బెగ్గురులు జల, కుక్కుటములుఁ గ్రౌంచములును ♦ గూజద్ద్విజముల్
పెక్కులు జింకలుఁ బందులు, మిక్కుటమగు పంపఁ గంటె♦మిక్కిలి వెలిఁగెన్.౭౪
జక్కవలు = చక్రవాకములు, జలకుక్కుటములు = నీటికోళ్లు, కూజత్ = ధ్వనించు చున్న, ద్విజముల్=పక్షులు.

తా త్ప ర్య ము .

చక్రవాకములు బెగ్గురులు నీటికోళ్లు క్రౌంచములు కూయు పక్షులు అనేకము లగు జింకలు పందులు మితిమీఱి యున్నవి. ఈ పంపానదిని చూచితివా? ఇది నదీ వర్ణనమే కాని సరోవరవర్ణనము కాదు. ఇందు జింకలు పందులు నీళ్లు ద్రావ వచ్చెనని గ్రహింపనగు.

కం. నా మోదద్విజచయములు, శ్యామామణిఁ జంద్రముఖిని ♦ సారసనేత్రన్
నా మనమునకుం దెచ్చియుఁ, గామము నాలోనఁ గొలఁది♦గడవం జేసెన్. ౭౫

సామోద = సంతోషముతోఁగూడిన, ద్విజచయములు = పక్షులగుంపులు, కొలఁది గడవఁగ = మితిమీఱునట్లు.

తా త్ప ర్య ము.

యువతీరత్నము చంద్రముఖి కమలలోచన యగు సీతాదేవిని నీ సంతోష ముతోఁ గూడిన పక్షిసమూహములు నాకు స్మృతికిఁ దెచ్చి నాకు మితిమీఱిన కామ మును గలిగించుచున్నవి.

కం. హరిణీచయసంగతముల, హరిణంబుల సానుభూముల ♦ లందుం గనుమీ
హరిణీశాబకనయనా, విరహీకృతు నన్ను దీను ♦ వీక్షింపవనా. ౭౬

హరిణీచయ = ఆఁడుజింకల గుంపులతో, సంగతములఁగ = కూడినవానిని, హరిణంబులఁగ = మగజింకలను, సానుభూములందుఁగ = చఱియల ప్రదేశములందు, హరిణీశాబకనయనా = జింకపిల్లకన్నులవంటి కన్నులుగలదానిచే, విరహీకృతుఁగ = వేఱుగాఁ జేయఁబడినవానిని.

తా త్ప ర్య ము.

ఆఁడుజింకలతోఁగూడి చఱియలందుఁ దిరుగు మగజింకలను జూడుము. ఆఁడు జింకపిల్లకన్నులవంటి కన్నులుగల సీతను విడిచియుండెడి నన్నుఁజూడుము. అవి యెంత సంతోషముతో నున్నవో, నే నెట్లు లేడ్చుచున్నానో!

కం. మత్తద్విజసంఘంబులు, నెత్తమ్ముల మొత్తములను ♦ నెమ్మదిఁ దిరుగఁగ
హత్తిన తమి నట నిట నా, చిత్తము తహతహల నేమి ♦ చెప్పుదు ననుజా! ౭౭

మత్త = మదించిన, ద్విజ = పక్షుల.

తా త్ప ర్య ము.

మదించినపక్షిగుంపులు పర్వతమందలి బయళ్ళఁ గామముచే సంతోష ముతోఁ దిరుగఁగా నిచ్చట నా తత్తఱపాటు నేనుని చెప్పుదును.

కం. కాంతాసహితుఁడ నై యీ, కాంతసుకాంతారమున ని♦కామము దీరఁగ
జింతాచ్యుతిఁ జరియించిన, యంతఁ గదా నాకు స్వస్తి ♦ యగు సౌమిత్రీ. ౭౮

సుకాంతారమునఁగ = అందమైన వనమునందు, నికామము = అధిక కామము, చింతాచ్యుతిఁగ = చింత వదలిపెట్టి.

తా త్ప ర్య ము.

సీతాదేవితోఁ గూడినవాఁడనై యీ మనోహరమైన వనమునందు నధిక కామము చక్కఁబడున ట్లితర విచారములేక సంచరించినఁగదా నా మనస్సు కుదుటఁ బడును.

కం. పావనపంపావనములఁ, బావఃపోతముల నేను ♦ బావని సీతా
భావినితో సేవించిన, జీవము మెయి నిలుచు నొంట ♦ నేమము గలదే. ౭౯

పావన పోతములఁగ = పిల్లగాలులకు.

తాత్పర్యము.

పావనములయిన పంపానదీ జలములను, పిల్లగాలులను నేను పావని యగు సీతాదేవితో సేవించినఁగదా నా దేహమునందుఁ బ్రాణములు నిలుచును. అటు గాకున్న నాకు క్షేమముగలదా?

కం. పంపోపవనసమీరము, సొంపుగ బిససూనకుముదసుమసురభితముల్
లంపటము దీఱఁగా సే,వింపంగల వారె పో భువిన్ ధన్యతముల్. ౮౦

పంపా + ఉపవన + సమీరము = పంపాసమీపమున నున్న వనములనుండి వచ్చుగాలి, బిససూన = కమలములచేతను, కుముదసుమ = కలువపుష్పములచేతను, సురభితము = సువాసనగలదిగాఁజేయఁబడినది, లంపటము = గాసి, రూ—లంపట. సొంపుగన్ = ఆనందముగ, ఇతరపదార్థసాంగత్యము లేనిది.

తాత్పర్యము.

కమలములచేతను గలువలచేతను పరిమళముగలదిగాఁ జేయఁబడిన పంపా సమీపమందలి వనములగాలి తమ గాసి శమించునట్లు సేవింపఁగలవారే మిక్కిలి ధన్యులు.

కం. ఆ నీరేజవిలోచన, యా నవయౌవనవిలాస యా రాకాచం
ద్రానన యే గతి విరహా,ధీనత వివశాత్మ యగుచు ధృతి మన నోపున్. ౮౧

ఆ నీరేజవిలోచన = ఎందో దూరమునందున్న కమలములవంటి కన్నులుగలది, నవయౌవనవిలాస = నూతన యౌవనమువలనఁ గలుగు సౌందర్యముగలది, రాకాచంద్రానన = నిండుపున్నమనాఁటి చంద్రునివంటి ముఖముగలది, విరహ + అధీనత = వియోగమునకు వశపడుటచే - వివశాత్మ = పరవశమైన మనస్సుగలది, ధృతిన్ = ధైర్యముచే.

తాత్పర్యము.

ఆ కమలాక్షి, యా క్రొత్తప్రాయంపు సుందరి, యా నిండుచందురుఁబోలు నెమ్మోముగలది, యేవిధముగ వియోగపాటునఁ బరవశయై ధైర్యముతోఁ బ్రాణము నిలుపుకొనఁగలదు. దానికై నేను దుఃఖించెదను.

శ్రీరామచంద్రమూర్తికిఁ గామ మొకటియే కారణముగాదు. దానికంటెఁ బ్రబలకారణములు గలవని వాని నికమీఁద వాల్మీకి చెప్పుచున్నాఁడు.

చం. అనఘుఁడు సత్యవాది మహి,తాత్ముఁడు ధర్మరతైకశీలుఁ డా
జనకుఁడు గోష్ఠి మా కుశల,సంపద ప్రశ్నము చేసి యల్లుఁడా!
తనయకు సేమమా? యనిన,దానికి నే మని చెప్పువాఁడ మా
నిని నెవఁడో హరించెను వ,సిస్థలి నంచు వచించువాఁడనే. ౮౨

తా త్ప ర్య ము.

వియోగము నెట్టులైన సహింతు ననుకొమ్ము. అవమాన మెట్లు సహింతును? ఏమి యవమానము వచ్చెనందువా? సీతాదేవి తండ్రి జనకరాజు పాపరహితుఁడు, యథార్థము పలుకువాఁడు, గొప్ప పూజ్యమగు మనస్సు గలవాఁడు, ధర్మమందే యాసక్తిగల యాచారముగలవాఁడు, యిట్టివాఁడు నేను మరలిపోయినపుడు నిండుసభలో 'అల్లుఁడా! నాకూఁతురు సేమముగా నున్నదా' యని కుశలప్రశ్నము సేయఁగా నేనేమని ప్రత్యుత్తర మియ్యఁగలను. నీ కూఁతు నెవఁడో యెత్తికొని పోయినాఁడని చెప్పుదునా? ఇంతకంటె నవమానప్రసంగము మఱియొకటి కలదా.

కం. నను(గన్నతండ్రి నన్నుఁ, వనములఁ బడు పొమ్మ టన్న ♦ వనజాక్షి యు న
న్ననుగమనం బొనరిచె స,జ్జనసుతమార్గమున నట్టి♦సతి గతి యేమో. ౯౩

తా త్ప ర్య ము.

నన్నుఁగడుపారఁ గన్నతండ్రియే నా యందుఁ బ్రేమ వదలి రామా! నీవడవుల పాలై పొమ్మని చెప్పఁగా సీతాదేవి సజ్జనులచే స్తోత్రముచేయఁదగినమార్గము ననుసరించి భర్తవెంట భార్యయను న్యాయమును బురస్కరించుకొని నా వెంట వచ్చెను. దానివెంట నేను బోనై తినిగదా? నేనేమి మగఁడను? ఏమికృతజ్ఞుఁడను? అట్టిది యెక్కడ నేగతిఁ బట్టెనో!

తే. రాజ్యహీనునిఁ గృపణు ని♦ర్భాగ్యతముని
వెంటనంటియు నడవుల ♦ జంట విడక
యున్న రన కరుదెంచిన♦యువతిఁ బాసి
యేమి గని మేనఁ బ్రాణంబు ♦ లేను నిలుప. ౯౪

రాజ్యహీనునిఁ = రాజ్యము లేనివానిని, కృపణు=దీనుని, నిర్భాగ్యతమునిఁ= దరిద్రులలో శ్రేష్ఠుని.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! 'గడనగల మగనిఁజూచిన నడుగడుగున మడుఁగు లిడుదు రతివలు తమలో, గడనచెడు మగనిఁజూచిన నడపీనుఁగు వచ్చెనంచు నగుదురు సుమతీ' యనునట్లు రాజనని పేరే కాని రాజ్యమా లేదు. అందఱు పట్టాభిషిక్తులే యున్నారా? సంతోషముగ లేరా యనిన నావలె సంతోషహీనులై యేడ్చుచుండువారెవరు గలరు? నవ్వుచునో యేడ్చుచునో కలది దిని కొంపలోఁబడి యుండక మనిన దరిద్రులందు శ్రేష్ఠుఁడను. ఇట్టి నావెంటఁ దన పుట్టినింటికిఁ గాదు, బంధువుల యింటికిఁగాదు, అడవులకు నన్ను వదలిపెట్టక, గట్టిగ శ్వాస విడిచిన నే నాయాస పడుదునేమో యని గట్టిగ శ్వాసము విడువక వచ్చిన పడుచును వదలి మఱి దేనిఁ జూచి ప్రాణములు దేహమున ధరింపఁగలను?

సీ. కందునా నేఁ గొమ్మ ♦ ఘ మ్మను కమ్మని, యద్దంపునిద్దంపు♦ముద్దుమోము
విందునా వీనుల♦విందు గాఁ దులలేని, మెలనవ్వు హాస్యంపు♦గలికిపలుకు
ఉందునా తాఁ గుందు♦నొంద న ట్లంగజ, బాధితు నసుఁ దేజం♦బలుక మరల
మందునా నేనిఁక ♦ సుందరయానను బొంది, డెంద మానందాన ♦ సందడింప
తే. నేమిగా నేయువాఁడ నే ♦ నేగఁ బురికిఁ,దల్లి కౌసల్య మృదుభావ ♦ తనయ!రామ!
యేది నాకోడ లం చన ♦ నే మటంచుఁ, జెప్పు మనెదవురా నన్నుఁ ♦ జిన్నికుఱ్ఱ.

మందునా=జీవింతునా.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! సీతాదేవియొక్క గుమగుమ కమ్మవాసనలు వెదచల్లు నద్దము వంటి నును పైన ముఖమును జూడఁగలనా? చెవులపండువుగా నసమానమైన చిఱు నవ్వుతోడ హాస్యముగాఁ బలుకు సుందరిమాటలు వినఁగలనా? తనకు మనస్సులో బాధ యున్నను నేమియు లేని దానివలె నా మదనతాపము చల్లారఁ బలుకఁగా జీవింపఁగలనా? మెల్లని నడకగల సీతాదేవిని గూడి సంతోషముతోడి హృదయ ముతో జీవింపఁగలనా? తమ్ముఁడా! నేనేమిరా చేయుదును! అయోధ్యకుఁబోఁగానే కల్లకపటము తెలియని మృదు స్వభావ మాతల్లి కౌసల్య యెదురుగావచ్చి, కుమారా! నాకోడలేదిరా యని యడుగునే, ఏమని ప్రత్యుత్తర మిమ్మనెదవురా?

క. చనుమా లక్ష్మణ పురికిని, గనుమా సౌభ్రాత్రరతునిఁ ♦ గైకతనూజుఁ
మనుమాట కల్ల నే నిఁక, ననుమానము లేదు జనకు♦నాత్మజ లేమిన్. ౧౬

మనుమాట = బ్రతుకుదు ననువార్త.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! నీ వూరికిఁబొమ్ము, నీగతి యేమియందువా? సీతను విడిచి నేను బ్రతుకలేను. ఒక్క బాధయైన నెట్లైన సహింపవచ్చును. నా సుఖకారణమైనది, తన సుఖములక్ష్యముసేయక నాకు సుఖముగూర్ప నేవిధముగను నిష్ప్రయోజకుఁడగు నావెంట నడవులకు నన్నునమ్మి వచ్చినది. అట్టిదానిని విడిచి నే నేమని బ్రతుకుదును. సీతాపతి, సీతాభర్త, సీతాప్రియుఁడు. సీతామనోహరుఁడు, సీతాప్రాణేశుఁడని యెవరైన ననిరా, యేమని వారి ముఖముఁ జూతును. మొండి బ్రతుకు బ్రదికి యయోధ్యకు వచ్చితి ననుకో; మామగారి కేమిచెప్పుదును. కన్నతల్లి కేమిచెప్పుదును. వారు పిలుచుకొని పోవలదనినను పెద్ద మగవానివలెఁ బౌరుషశాలివలెఁ బిలుచుకొని వచ్చితినే! ఇప్పుడు వా రేమందురు? కాముమున కేడ్తునా! నా యనాథత్వమున కేడ్తునా? అవమానమున కేడ్తునా? దేనికని యే డ్తును. కావున నిన్ని దుఃఖములతో నీదేహము నిలువదు. నీవూరికిఁబోయి భరతునొద్దఁ జేరుకొనుము. ఆయన కైక కొడుకయినను సోదరప్రీతిగలవాఁడు. నిన్ను నలక్ష్యముసేయఁడు. పొమ్ము.

కం. అని యనదవోలెఁ బరిదేవనముం గావించుచున్న ♦ వలనుం గని యి
ట్లను సమయోచితహితగతి, ననయోక్తుల లక్ష్మణుండు ♦ సంతాప మఱన్. ౮౭

అనదవోలె = అనాథువలె, పరిదేవనము = ఏడుపు, అఱన్ = క్షీణింపఁగా.

తా త్ప ర్య ము.

ఈ ప్రకారము శ్రీరామచంద్రమూర్తి యెంతో సమర్థుఁడయ్యు దేబెవలె నేడ్చుచుండుటఁ జూచి సమయమునకుఁదగిన హితము నీతితోఁగూడిన మాట లాయన సంతాప ముపశమించునట్లు లక్ష్మణుఁ డిట్లనెను.

లక్ష్మణుఁడు రామునకు ధైర్యోక్తులు చెప్పుట.

కం. అన్నా! ధైర్యము పూనుము, చన్నె నినుఁబోటి ధీర♦సత్తముఁడును నా
పన్నతఁ గుందఁగ వగవకు, మన్నా! నామనవి వినఁగ♦దన్నా! యన్నా! ౮౮

తా త్ప ర్య ము.

అన్నా! ధైర్యము వహింపుము. నీవంటి ధీరజనోత్తముఁడుకూడ నాపద్దశ దుఃఖింప వచ్చునా? శోకింపకుమన్నా? అన్నా! నా మనవి దయయుంచి వినుము.

ఉ. ఇట్టిది గాదె లోకమున ♦ నిష్టజనంబులఁ బాసినంతటన్
బుట్టెడిఁ దీవ్రదుఃఖ మని ♦ బుద్ధిని లెస్స యెఱింగి యాత్మలోఁ
జుట్టములందు స్నేహమును ♦ జొన్పకు, స్నేహబలంబునం గదా
నెట్టన వత్తి మండఁగను♦నేర్చెడి నీళుల నాని యుండియున్. ౮౯

తా త్ప ర్య ము.

ఈ లోకమందుఁ దనకు నిష్టులైన వారు వదలిపోఁగాఁ దీవ్రదుఃఖము కలుగును. ఇది లోకధర్మము అని నీ మనస్సునకుఁ దెచ్చుకొనుము. తెచ్చుకొని యేమిచేయు మనె దవా? ఎవ్వరిమీఁదను, ఏ బంధువులమీఁదను స్నేహభావ ముంచకుము. అన్నిదుఃఖ ములకు స్నేహభావమే కారణము. నీళ్లలో నానిన వత్తియైనను స్నేహము (చమురు) సాంగత్యముచే మండుచున్నదికదా. నీళ్లలో నానినవత్తి మండదు. చమురులో నాని నది మండునువత్తిని గాల్చునది స్నేహమేకదా (చము రేకదా) 'వైరాగ్యమేవాభయ' మ్మనట్లు స్నేహము వదలుము. అటయిన సీతపోయినఁ బోనీలే యని యూరకుండు మందువా?

ఉ. వార్త యొకింతయేన్ దెలియ♦వచ్చిన పిమ్మట ధారిణీసుతా
హార్తనంతటం దెలియ ♦ నర్పణ సేయును నీకుఁ, జేయఁడేన్
ధూర్తత భోగిలోకమునఁ ♦ దూఱిన జానకితోడ మాంసభు
గ్భర్త హరిప్రిసూజఠర♦భాగముఁ జొచ్చినఁ జించి చెండెదన్. ౯౦

ధారిణీసుతాహర్త=సీతను హరించినవాఁడు, ధూర్తత=దుర్వృత్తిచేత, భోగి లోకమునన్=పాతాళమునందు, హరిప్రిసూ=ఇందుని తల్లి యగు నదితియొక్క,జఠర భాగము=ఉదరప్రదేశము.

తా త్ప ర్య ము.

సీతను బోఁగొట్టుకొని యూరకుండు మని నేను జెప్పలేదు. ముందు మనము సీత యెం దున్నదా యను విషయము తెలియవలె. దానికై మనము కృషిచేయనలె. అట్టు లామె యునికిస్థానము మనకుఁ దెలిసెనా యిఁక వారు చంపుదు రని భయపడి సీతను హరించినవాఁడు సీతాదేవిని దనంతటఁ దానే తెచ్చి నీకు సమర్పించును. అట్టు లీయక జానకితోఁ బాతాళలోకమునఁ దూఱినను ఇంద్రుని తల్లి కడుపులో దాఁగినను వానిని జీల్చి చెండాడెదను. నీవు శ్రమింపవలసిన పనిలేదు. సీతాహరణమువలన దుఃఖము నాకు లేదా? అవమానము నాకు లేదా? నీవు సీతకు మాత్రమే దుఃఖించుచున్నావు. నేను మీ యిరువురకై శోకింపవలసి యున్నది. కావున 'గతాసూ నగతాసూంశ్చ నానుశోచంతి పండితాః' యన్నట్లు కానవచ్చు నీకుఁగా నేడ్వను. కానరాని యా మెకు నేడువను. కార్యము సాధించు నుపాయము వెదకుచున్నాను.

౪౦. పత్నికి నై ధీజనతా,రత్నమ వగవకుము ధృతిని ♦ గ్రాలుము సతి నే
యత్నమునను సాధింతము, యత్నింపక చెడినకార్య ♦ మగుటయుఁ గలదే. ౯౧

పత్నికినై =భార్యకై, ధీజనతారత్నమ=బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుఁడా, ధృతిని= ధైర్యముచే.

తా త్ప ర్య ము.

భార్యనిమిత్తమై యేల యెంతో బుద్ధిగలవాఁడ వయ్యు బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుఁడవయ్యు నాలోచన తెలియని వానివలె నేడ్చెదవు? ఏడువకుము. ఏడ్చుచు నూరక కూరుచుండిన నే కార్యము గాదు. నీ కేడుపు ప్రధానమా ? సీతను మరలఁ బొందుట ప్రధానమా? రెండవది ప్రధానమేని దానికై కృషి చేయుదము. ఆ కృషికి ధైర్యము ముఖ్యము. కావున ధీరుఁడవు కమ్ము. ఏవిధముగనైన సరియె సీతను మరల సాధింతము. ప్రయత్నము చేయకుండినచోఁ జెడిన కార్యము చక్కఁబడునా?

శా. ఉత్సాహంబునకంటె లేదు బల మా♦యుత్సాహమే శక్తి యా
సోత్సాహుం డగువాని కియ్యవని లే ♦ దొక్కండు దుస్సాధముల్
సోత్సాహుం డగు వానికార్యములఁ బ్ర♦త్యూహంబు లే వెందు నే
నుత్సాహం బొకఁ డూనుమీ కనఁగ నౌ ♦ నుర్వీసుతన్ రాఘవా! ౯౨

దుస్సాధముల్ = సాధింపరానిది- ప్రత్యూహము = విఘ్నము-

తా త్ప ర్య ము.

అన్నా! నీ వుత్సాహము విడనాడుట తగదు. ఉత్సాహమునకంటె బలము లేదు. ఉత్సాహమే శక్తి. ఉత్సాహవంతునకు సాధింపరానిది లేదు. ఉత్సాహముతోఁ బనిసేయువాని కార్యమును విఘ్నములు చెఱుపలేవు. రామచంద్రా! నీ వొక యుత్సాహము కలవాఁడవైతివా సీతను దప్పక మరలఁ జూడఁగలవు.

కం. వెనుకకు నెట్టుము శోకము, కొనియాడకు కామవృత్తిఁ ♦ గోవిదుని మహా
త్మునిఁ సుకృతాత్ముని రామా, నిను నీవ యెఱుంగ కున్న ♦ నే నే మందున్? ౯౩

తా త్ప ర్య ము.

శోకమును వెనుకకుఁ ద్రోయుము. కామవృత్తి వదలుము. నీవు కోవిదుఁడవు. మహాత్ముఁడవు. సుకృతాత్ముఁడవు. రామచంద్రా! యిట్టి నిన్ను నీవే తెలిసికొనలేకున్న నే నేమని చెప్పుదును?

కోవిదుఁడు = శాస్త్రమర్యాద తెలిసినవాఁడు. మహాత్ముఁడు = మహాధైర్యశాలి. సుకృతాత్ముఁడు = చక్కఁగా శిక్షింపఁబడిన మనస్సు గలవాఁడు.

అతి వాత్సల్యమును వదలుము, 'సాధుకర్మకారీ సాధు ర్భవతి పాపకర్మకారీ పాపీ భవతి' యను ధర్మశాస్త్రమర్యాదను నీవు నాకుఁ బూర్వమెన్నియో తడవలు చెప్పియున్నావే! దానిని దలంపు మని భావము. గోవిందరాజీయము.

'మహాత్మానం మహాధృతిం పరమాత్మానం వా' యని తీర్థీయము. ఇచ్చట లక్ష్మణుఁడు చెప్పిన యీ 'మహాత్మానం కృతాత్మాన మాత్మానం నావబుధ్యసే' యను వాక్యములే యుద్ధకాండమున ౮౩ వ సర్గము ౪౩ వ శ్లోకంబునఁ జంపఁబడిన మాయాసీతకై రామచంద్రమూర్తి దుఃఖించుసమయంబున లక్ష్మణుచేఁ జెప్పఁబడెను?

చం. అనవుడు బోధితాత్ముఁ డయి♦ యా యనఘుండును శోకమోహముల్
మనమున మాని ధీరతఁ స♦మంచితరీతి వెసన్ ఝరీదరీ
వనములఁ జూచుచున్ సమద♦వారణగామి చనన్ సుమిత్రనం
దనుఁడును నప్రమత్తుఁ డయి ♦ ధర్మబలంబులఁ గాచుచుం జనెన్. ౯౪

అనవుడున్ = అని చెప్పఁగా, బోధితాత్ముఁడయి=హెచ్చరిక గల మనస్సు గలవాఁడై, ధీరతన్ = ధైర్యముచే, ఝరీ = కొండవంకలను, దరీ = గుహలను, సమద = మదముతోఁ గూడిన, వారణగామి=ఏనుఁగు నడకవంటి నడక గలవాఁడు. అప్రమత్తుఁడయి=హెచ్చరిక తప్పనివాఁడయి, 'అన్నా! ధైర్యము పూనుము; ఉత్సాహంబు వహింపు'మని రాజధర్మము చెప్పుటచేతను, వార్త యొకింతయేని దెలియ వచ్చిన నేనే వానిఁ జంచి చెండాడెదనని బలముచెప్పుటచేతను, ధర్మబలంబులన్=వింటిబలము చేతను దేహబలముచేతను; సుమిత్రనందనుఁడు అనుటచే "ఏమఱెదవు సుమీ యెప్పుడైన నీ మనంబున నేని రాముఁడేగ వనాళి" నని కదా సుమిత్ర కొడుకునకు బోధించెను. ఆ మాట స్మరణమునకుఁ దెచ్చుకొన్నాఁడనుటకు సుమిత్రనందనుఁ డని చెప్పఁబడెను.

తా త్ప ర్య ము.

అని యీ ప్రకారము లక్ష్మణుఁడు చెప్పఁగా నాయన చెప్పినమాటలు సత్యమని దుఃఖము విడిచి హెచ్చరికఁ గలవాఁడై వాత్సల్యాతిశయమునఁ గలిగిన శోకమును దానివలనఁ గర్తవ్యము నుపేక్షించుటయు రెండును వదలి వాస్తవశోక మో

హము లను దోషములులేని శ్రీరామచంద్రమూర్తి ధైర్యము వహించి శీఘ్రముగా సెలయేళ్లు గుహలు అడవులు చూచుచు మదించిన యేనుఁగువలె నిర్భయముగా నడచుచుఁ బోఁగా సుమిత్రాపుత్రుఁడును హెచ్చరికతో ధర్మవాక్యములు చెప్పుటచేతను, తన భుజబలము గుఱించి చెప్పుటచేతను రక్షించుచుఁ బోయెను.

—♦ ౨ వ సర్గము. సుగ్రీవుఁడు రామలక్ష్మణులను జూచి భయపడుట ♦—

ఉ. ఈవిధి ఋశ్యమూకకుధ ♦ రేంద్రసమీపతలంబునందు నా
భూవరనందనుల్ దిరుగ ♦ భూరితరాద్భుతదర్శనీయులన్
దేవసమానవిక్రములఁ ♦ దేఁకువ గన్గొని కొండమీఁదిసు
గ్రీవుఁడు చేష్టలం దొఱఁగి ♦ కీడ్పడఁ జొచ్చెను భీతచిత్తుఁడై. ౯౫

ఇఁక సీతాప్రాప్తికై బీజము ప్రారంభించుచున్నాఁడు. ఈ వహిన్=ఈ విధముగ, కుధరేంద్ర=పర్వతశ్రేష్ఠముయొక్క, భూరితర=మిగుల గొప్పయగు, అద్భుత=ఆశ్చర్యకరమైన, దర్శనీయులన్=చూడఁదగిన సుందరులను, తేఁకువన్=భయముతో.

తా త్ప ర్య ము.

ఈ విధముగ ఋశ్యమూక పర్వతము దాపునందు నా రాజకుమారులు సంచరింపఁగా మిగుల నాశ్చర్యకరమై చూడఁదగిన సౌందర్యముగలవారిని దేవతల విక్రమముతో సమానమైన విక్రమముగలవారిని గొండమీఁద నున్న సుగ్రీవుఁడు భయపడుచుఁ జూచి చేష్టలు మాని భయముచే బాధపడఁ జొచ్చెను.

హ్లాదిని. కనుఁగొనినంతనె ♦ క్ష్మావరసుతులన్
వనచరవర్యులు ♦ వారని వెఱచేఁ
జనిరి వనాటని♦శాంతము సుఖదం
బును నగు నాశ్రమ♦మున్ వడిఁ దఱియన్. ౯౬

వనాటనిశాంతము=సుగ్రీవాది వానరు లుండు గుహ, సుఖదము=సంతోషకరము, తఱియన్=సమీపింపఁగా, హ్లాదిని: నజజనగలు గణములు; ఎనిమిదింట యతి.

తా త్ప ర్య ము.

సుగ్రీవుఁడే కాక తక్కిన వానరులు కూడ రామలక్ష్మణులఁ జూచినంతనే భయాతిశయమున వాలిపంపున నెవరో తమ్ముఁ జంప వచ్చినారని తలఁచి తాము దాఁగియుండు మతంగాశ్రమ గుహ యొద్దకుఁ బోయిరి. పంపానది కుత్తరపు వైపున రామలక్ష్మణులు దక్షిణమున సుగ్రీవాదులు నున్నవారు.

కం. వీరుల గురుతరభద్రా, కారుల సోదరులఁ జాప♦కాండకృపాణీ
ధారుల రాఘవులను బల,సారుల రవిసూతి చూచి ♦ శంకితుఁ డగుచున్. ౯౭

గురుతరభద్రాకారులన్=మిగుల గొప్పవియు మనోహరములు నగు రూపములు గలవారిని, చాప, కాండ, కృపాణీ ధారులన్=విల్లు బాణము కత్తి ధరించినవారిని, బలసారులన్ = సారవంతమైన బలముగలవారిని, శంకితుఁడు=సందేహించినవాఁడు -

తాత్పర్యము.

వీరులను మిగుల మనోహరములగు నాకారములు గలవారిని, అన్నదమ్ములను, విల్లు బాణము ఖడ్గము ధరించిన వారలను, రఘువంశమునఁ బుట్టిన రామలక్ష్మణులను సారవంతమైన బలము గలవారలను సుగ్రీవుఁడు చూచి సందేహించిన వాఁడై.

చం॰ తటతటలాడ గుండియలు ♦ దద్దయు దిక్కుల నెల్లఁ జూచుచున్
దటుకున నిప్పు ద్రొక్కినవి♦ధంబుగఁ దత్తఱఁ బాద మొక్కచోఁ
ద్రుటియును నిల్ప కా కలుష♦దూరులఁ జూచుచు వీడి స్వస్థలం
బటమట నందు నిల్వక భ♦యార్దితుఁడై భృశశోకతప్తుఁడై. ౯౮

కలుషదూరులన్ = నిర్మలమనస్సుగలవారిని, తనయందెట్టి పాపబుద్ధి లేనివారిని, భయార్దితుఁడై = భయముచే బాధపడువాఁడై, భృశ = అధికమగు, శోకతప్తుఁడై = శోకముచేఁ దపించినవాఁడై.

తాత్పర్యము.

గుండియలు భయముచేఁ దటదట కొట్టుకొనఁగా నాలుగు ప్రక్కల నీక నెవరైన నే ప్రక్కలనైన వచ్చుచున్నారేమో యేప్రక్క పరువెత్తుదమని చూచుచు నిప్పుద్రొక్కిన క్రోఁతివలె నొకచో నిలువక యొకనిమిషమైన రెండు కాళ్లొకచోఁ బెట్టక యే పాప మెఱుఁగని వారలఁ జూచుచుఁ దామున్న స్థలమువదలి యందు నిల్వక భయపీడితుఁడు, శోకతప్తుఁడై.

సీ. ఉండినచోటన ♦ యుండుట మేలొ ప,లాయనం బౌట య♦త్యంతశుభము
యని తలపోసి తా ♦ ననుచరయుతుఁ డయి, సచివుల కనియె నీ♦చందమునను
గంటిరే వారల ♦ ఘనశుభాకారుల, వీరులఁ గాసార♦తీరమునను
వా రెవ్వరో కాని ♦ వంచనామతిఁ జేసి, నారచీరలు దాల్చి♦నారు గాక
తే. వాలికిని నాకు విడువని♦వైర ముంట, వాలిపంపున వచ్చిన♦వారు వారు
కపటమునిరూపముల నటు♦గాక యున్నఁ, దాపసుల కేల శరచాప♦ధారణములు.

అనుచరయుతుఁడు = మంత్రులతోఁగూడినవాఁడు - కాసారతీరమునను = మడుఁగునొడ్డున- పలాయనంబు = పరువెత్తుట.

తాత్పర్యము.

ఈ పర్వతమందే యుందమా - యనిన పేరిచ్చటికి వత్తురేమో - వారికి శాపభయములేదా- ఇది విడిచి వీరికిఁ జిక్కక మఱియొకచోటికిఁ బోదమా యనిన నచ్చట వాలి పైపడివచ్చును. అని యాలోచించి తనతోడఁ దిరుగు వానరుల మంత్రులను జూచి యిట్లనెను. మంత్రులారా! మడుఁగునొద్ద మిగుల శుభకరమైన రూపములు గల వారిని వీరులను జూచితిరకదా- వారెవ్వరో యేమో నిజమైన మునులు గారు. వంచించుటకై నారచీరలు కట్టినారు. ఎవరిని వంచింప నిట్లు వచ్చినారందురా? నన్నే- ఏలన- వాలికి నాకుఁ బ్రాణాంతకమైన విరోధ ముండుటచేత వానికి నేను వశ

పడలేదని నాపై వైరము సాధింప నిచ్చటికి వాఁడు రారాదు. కావున నెవరినో మనుష్యులఁ బిలుచుకొని వచ్చినాఁడు. ముని లని మనము సమీపించితిమేని వెంటనే వధింతురు. ఇది వారి యుపాయము. అటుగాదేని తపస్సుచేసికొనువారికి విల్లు బాణము లేల?

చం. అనవుడు వార లా వరశ♦రాసనహస్తులఁ జూచి గుండె ఝ
ల్లన శిఖరంబునుండి శిఖ♦రాంతర మల్లలనాడ దూఁకుచున్
వనగతజీవజంతులు ఘ♦నంబుగ బెగ్గిలి పాఱ దుర్గభూ
జనితకుజాళి ద్రెళ్ళఁ జెయి♦జాఱిన పాదరసంబు నట్టులై. ౧౦౦

వరశరాసనహస్తులన్=గొప్ప విండ్లను జేతియందుఁ గల వారిని, శిఖరాంతరము=వేఱొకశిఖరము, అల్లలనాడన్=వడఁకఁగా, వనగత జీవజంతులు=అడవియందుండు మృగములు, బెగ్గిలి=భయపడి, దుర్గభూజనిత=కొండలమీఁదఁ బుట్టిన, కుజాళి=చెట్ల పంక్తులు.

తాత్పర్యము.

సుగ్రీవుఁ డిట్లు చెప్పఁగా వారును పెద్దవిండ్లను జేతులందు ధరించినవారిని జూచి గుండె లదరఁగా నొక కొండ పేటు నుండి మఱియొక కొండ పేటున కది వడఁకాడునట్లు దూఁకుచు నడవిజంతువులు భయపడి పరువెత్తఁగాఁ గొండమీఁది చెట్లు విఱిగిపడఁగాఁ జేయి జాఱిన పాదరసము బిందువులు చెదరి మూలకొక్కటిగాఁ బోయినట్లు.

కం. ఒక్కఁడు వోయినత్రోవ మ,ఱొక్కఁడు చన కల్లవార♦ లుఱుకుచు వడిమై
నక్కొండ కొండుప్రక్కన, యొక్కటియై సూర్యపుత్త్రు♦నొద్దను నిలువన్. ౧౦౧

తాత్పర్యము.

ఒక్కఁడు వోయిన త్రోవ మఱియొక్కఁడు పోక యొక రొక్క రొక్కొక త్రోవగా నుఱుకుచు నందఱు నొక కొండ చాటునఁజేరి సుగ్రీవు నొద్ద నిలువఁగా,

—♦ హనుమంతుండు సుగ్రీవుని భయకారణ మడుగుట ♦—

ఉ. తామరసాప్తసంభవుని ♦ దాయుచు వాయుసుతుండు పల్కె నీ
కేమిటి కయ్య యీ వెఱ పి♦టేటికిఁ బాఱెదు వాలిభీతిచే
నీ మల ఋశ్యమూకము గ♦దే యిట వాలిభయంబు నున్నె? శా
ఖామృగనాథ! వాలియును ♦ గానఁగ రాఁ డిటు లేల త్రోట్రిలన్. ౧౦౨

తామర సాప్తసంభవుని=సూర్యపుత్రుండైన సుగ్రీవుని, డాయుచున్=సమీపించుచు, వాయుసుతుండు=వాయుకుమారుఁడు, హనుమంతుఁడు, శాఖామృగనాథ=క్రోఁతిఱేఁడా.

తాత్పర్యము.

ఆంజనేయుఁడు సుగ్రీవునొద్దకుఁ బోయి వానరరాజా! నీ కేల యీ భయము కలిగెను? వాలిభయముచే నీ విధముగ నేల పరువెత్తెదవు? ఈ పర్వతము ఋశ్యమూ

కముగదా! ఇక్కడ వాలివలన భయముకలదా? ఒకవేళ భయపడుటకైన వాలి యెక్కడను గానరాలేదు. కావున నేల తొట్రుపాటు పడెదవు?

ఉ. క్రూరుని఺ బాపకర్ము నల♦క్రోఁతులఁ జేనిని గాన నెందు నీ
భీరుత కేమి హేతువు, క♦పిత్వ మహా! చరితార్థ మయ్యె నే
డారయ లేవు పూర్ణముగ ♦ హా లఘుచిత్తత, సర్వభూతసం
వారము నెట్లు బ్రోచు నృప♦వర్యుఁడు జ్ఞానమతీంగితచ్యుతిన్? ౧౩

భీరుతకు=భయపాటునకు, కపిత్వము=క్రోఁతి గుణము, వాస్తవముగా ననుష్ఠింపఁబడినది, లఘుచిత్తతన్=గొప్పబుద్ధి లేమిచేత, సర్వభూత సంవారమున్=సమస్త భూతసంఘమును, జ్ఞానమతీంగితచ్యుతిన్ = జ్ఞానము, మతి ఇంగితము వదలుటచే, జ్ఞానము=సామాన్యజ్ఞానము, మతి=విశేషించి యాలోచించి తెలిసికొనునది. ఇంగితము= అభిప్రాయము సూచించెడి దేహచేష్టల జ్ఞానము.

తా త్ప ర్య ము.

క్రూర కర్మములు చేయువాఁడును బాపపుఁ బనులు చేయువాఁడును నగు వాలి నాకెక్కడఁ గనఁబడలేదు. నీ పిఱికితనమునకు నేమి కారణము? నీ కోఁతి స్వభావము సార్థకమయ్యెను. గొప్ప మనస్సులేనివాఁడ వగుటచే ముందు వెనుకలు సాధక బాధకములు పూర్ణముగ నాలోచింపలేవు. జ్ఞానము, బుద్ధి, యింగితము లేని రాజు ప్రజల నెట్లు రక్షింపఁ గలఁడు?

కం. మతి విజ్ఞానేంగితసం,చ్యుతిలేక యొనర్పవయ్య ♦ సుగ్రీవ క్రియా
తతి యనుచు శుభము పల్కిన,హితు మారుతి శుభతరోక్తి♦నినసుతుఁ డనియెన్.

మతి, విజ్ఞాన, ఇంగిత సంచ్యుతి=మతికి, జ్ఞానమునకు, ఇంగితమునకు లోపము.

తా త్ప ర్య ము.

సుగ్రీవా! మొట్టమొదట నేది తోఁచునో దానినే నమ్మి తటాలునఁ గార్యము చేయకుము. ఆ విషయమై చక్కఁగ నాలోచింపుము. ఎదుటివారి ముఖనయన చేష్టల వలన నీ యభిప్రాయము సాధువో యసాధువో నిశ్చయించుకొనుము. కార్యము లన్నియు నీ ప్రకారము చేయుచు రమ్మని హితము శుభము బోధించిన హితుఁడగు నాంజనేయునితో సుగ్రీవుఁడు శుభతరోక్తుల నిట్లనెను.

హనుమంతుఁడు శుభవాక్కులు చెప్పఁగా సుగ్రీవుఁడు శుభతర వాక్కులఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చుచున్నాఁ డనుటచే నీవు చెప్పినట్లు జ్ఞానము మతిలేక నేను వర్తింప లేదు. ఇంగిత మెదురుగా నుండు వారి విషయమేకాని దూరమున నుండు వారి విషయము కాదు కదా, నా యభిప్రాయము నేను జెప్పెదను. ఆవల నీవు పోయి యింగితమును బట్టి కార్య నిశ్చయ మెఱిఁగి ర మ్మనుచున్నాఁడు.

మ. హనుమా! భీతి జనింప కుండెడిన యా♦యజ్ఞాతపత్రాక్షులన్
గనదాజానుసుదీర్ఘబాహుల మహా♦కాండాసికోదండులన్

వినుతోత్తేజుల దేవపుత్రనిభులఁ ♦ వీక్షించినఁ, వాలియే
పనుపఁగా నిట కేఁగుదెంచి రనుచుఁ ♦ భావించితిఁ నా మదిన్.   ౧౦౫

అబ్జాతపత్రాక్షులఁ = తామరరేకులవంటి కన్నులుగల వారిని, కనత్= ప్రకాశించు, ఆజాను=మోఁకాలివఱకుఁ గల, సుదీర్ఘ బాహువుల=మిక్కిలి నిడివియైన చేతులు గలవారిని, మహాకాండాసి కోదండులఁ=పెద్దకత్తి బాణములు విల్లును గల వారిని, వినుతోత్తేజులన్=పొగడఁబడిన విశేష తేజస్సుగలవారిని, దేవపుత్రనిభులఁ= దేవ కుమారులతో సమానులైన వారిని.

తాత్పర్యము.

హనుమంతా ! నా యాలోచన విధము చెప్పెద వినుము. కమలముల రేకుల వంటి కన్నులు గలవారిని, మోఁకాలి నంటు చేతులు గలవారిని, గొప్ప విల్లు బాణ ములు కత్తులు గలవారిని స్తోత్రము చేయఁబడిన యధికమైన తేజస్సు గలవారిని, దేవకుమారులతో సములుగా నుండు వారినిఁ జూడఁగా భయము కలుగకుండునా? వారు శత్రువు లని భయపడ నేల ? వారికి నీకు విరోధ మున్నదా? లేదు కదా! ఏదో వారి కార్యార్థమై వారు వచ్చినా రనుకోరాదా యందువేమో ? వీరు ఋషులా, రాజవీరులా? రాజవీరు లయినచో నారచీర లేలకట్టవలెను! ఋషీశ్వరు లయిరా. విల్లు బాణము లేల? నేనా వారి నెఱుఁగను, వారి సాహాయ్యము కోరలేదు. కావున నాపక్ష మున వచ్చినవారు కారు. కావున దీనిలో నేదో వంచన యున్న దని నిశ్చయించితిని. ఏమివంచన యందువా? వాలి యిచ్చటికి రారాదు. నేనా దీనిని విడిచిపోను. కావున నిచ్చటికి రాఁగలిగి నన్నుఁ జంపఁగలిగిన వారి నెవరినో యిచ్చటికిఁ బంపె నని నిశ్చయిం చితిని. కావున భయపడితిని.

ఉ. మేదిని రాజు లెల్ల బహు♦మిత్రులు, వారల నమ్మరాదు వ్యా
పాదక గూఢచారులను ♦ వంచనబుద్ధిని బంత్రు, కానివా
రాద దొలంగి యున్న సమ♦యంబున రంధ్రము రోసి తారు ప్రా
మాదికబుద్ధి పొందక ప్ర♦మాపణముఁ ఘటియింత్రు వారికిన్.   ౧౦౬

బహుమిత్రులు = అనేకమిత్రులు గలవారు, వ్యాపాదక గూఢచారులను= రహస్యవేషములతో హింసచేయువారిని, కానివారు=విరోధులు- ఆద దొలంగి=మై మఱచి, రంధ్రము=సందు, రోసి=వెదకి, ప్రామాదికబుద్ధి = పొరపాటభిప్రాయము, ప్రమాపణము=హింస, వారికిఁ=ఎదుటివారికి.

తాత్పర్యము.

రాజులకు మిత్రు లనేకు లుందురు. కావున రాజుల నమ్మరాదు. వంచనబుద్ధిచే రహస్యముగాఁ దమ శత్రువులను జంపఁబంపుదురు. వచ్చినవారో శత్రువు లేమఱి యుండు సమయంబున సమయము కనిపెట్టి నందుదొరకినప్పుడు తాము ప్రమాదపడక తమ గుట్టు బయటికి రానీయక శత్రువుల వధింతురు. ఇది రాజధర్మము.

ఉ. వాలి యుపాయశాలి నిర♦పాయకశీలియు దీర్ఘదర్శి భూ
పాలకు లెల్ల రట్లకద ♦ వైరులఁ ద్రుంతురు తచ్చరిత్రము
త్తేలగుఁబో యెఱుంగ నెటు ♦ లేనియుఁ బ్రాకృతు నంపుఁ బంచి, యా
వేళను నీవు ప్రాకృతుని♦వేషముఁ గైకొని వారి డాయఁగన్. ౧౦౩

నిరపాయక శీలి = అపాయములేని శీలముగలవాఁడు- దీర్ఘదర్శి = దూరాలోచనము గలవాఁడు- ప్రాకృతున్ = అధమ మనుష్యుని.

తాత్పర్యము.

వాలి యనిన సామాన్యుఁడు గాఁడు. ఉపాయము లన్నియుఁ దెలిసినవాఁడు. అపాయములేని నడవడి గలవాఁడు. దూరాలోచనము గలవాఁడు. రాజు లందఱు తమ శత్రువులను నుపాయముచేతనే కదా చంపుదురు. అట్లే వాలియుఁ జేయ యత్నించి యుండును. అయినను నిది యిట్టిదే యని నేను జెప్పఁజాలను. నా జాగ్రత్తలో నే నుండుట మంచి దని యిచ్చటికి వచ్చితిని. నా యాలోచన సరియగునా కాదా యని తెలియవలసియున్నది. దాని నిమిత్తమై యెవఁడో యొక సామాన్యుని బంపవల యును. వాస్తవముగ నధముఁ డగువాఁడు పోయినఁ గార్యము పాడుచేయును. కను కనే నీవే సామాన్య మనుష్యవేషము వేసికొని వారియొద్దకుఁ బొమ్ము.

—♦ సుగ్రీవుఁడు హనుమంతుని రామలక్ష్మణుల యొద్దకుఁ బంపుట. ♦—

క. పొమ్మా! వ్యాభాషణరూపమ్ముల నింగితము భేద♦భంగులఁ దద్భా
వమ్ము నిజమ్మును శుద్ధియు, సమ్యకముగఁ దెలిసి యంజ♦నాసుత! రమ్మా. ౧౦౪

వ్యాభాషణ = వారి మాటలచేతను, రూపమ్ములను = వారు మాటలాడు నపుడు వారి యాకారస్థితిని బట్టియు, ఇంగితము = ముఖనయనవికారాదుల, భేద భంగులన్ = మార్పుల చేతను.

తాత్పర్యము.

ఆంజనేయా! నీవుపొమ్ము. మాటలచేత, ఆకారములచేతఁ బలువిధములయిన ముఖ నయన వికారములచేత నిజముగా వారి మనస్సెట్టిది? శుద్ధమైనదా, వంచనతోఁ గూడినదా? ఇది యున్నదున్నట్టు తెలిసికొని రమ్ము.

చం. పలుకుల నేర్పు పెంపునను ♦ భావసుబోధక నేత్రవక్త్రచే
ష్టల నెద వారు నమ్మఁగఁ బ్ర♦శంస యొనర్చి మదాభిముఖ్యమై
వెలయఁగఁ జేయు మిట్టు లట♦వీస్థలి చాపశరాసిధారులై
కలయఁగ సంచరించుటకుఁ ♦ గారణ మే మని ప్రశ్న సేయుమీ. ౧౦౫

మదాభిముఖ్యమై = నాకు నభిముఖమగునట్లు, నా కనుకూలమగునట్లు, అటవీస్థలిన్ = అడవి ప్రదేశమందు, చాపశరాసిధారులై = విల్లు బాణములు కత్తులు ధరించినవారై.

తాత్పర్యము.

ఆంజనేయా! నీవు తొలుతఁ జేయవలసిన పని చెప్పెద వినుము. నీమాటల నేర్పుచేతను, నీ భావము వారికి సులభముగాఁ దెలియ నగు కన్నులు ముఖము వీని చేష్టల చేతను, వారు నిన్ను నమ్మునట్లు ముచ్చటలాడుము. ఇట్లు నీయందుఁ దొలుత నమ్మకము పుట్టించుకొని యావల నాయందు వారికి ననుకూలాభిప్రాయము కలుగు నట్లు చేయుము. ఇట్లు చనవు కుదిరిన పిమ్మట మీరు విల్లు బాణములు కత్తులు కటారులు ధరించి యడవులలోఁ దిరుగఁ గారణ మే మని యడుగుము.

ఉ. వారలు నిర్మలాత్ము లని ♦ వాయుసుతా! మది నీకుఁ దోఁచినన్
సారెకు వెండియుం బలుకు♦చందములం బరికింపు వారి వ్యా
పారములందు సత్యము స♦బద్ధము నావుడు నట్లుగాక యం
చా రఘువీరు లున్నెడ మ♦హాత్ముఁడు వాయుజుఁ డేగ నెంచుచున్. ౧౧౦

నిర్మలాత్ములు=వంచనలేని మనస్సు గలవారు.

తాత్పర్యము.

వారు నిర్మలమగు మనస్సులు గలవారు, వంచనము లేనివా రని నీకుఁదోఁచినా, వారు మీఁద మీఁదఁ బలుమాఱు మాటలాడు విధము గమనింపుము. వారి మాటల యం దెంత సత్యమో యెంత మోసమో తెలిసికొనుము అని చెప్పఁగా నట్టులే చేసెదనని మహాత్ముఁడు హనుమంతుఁడు రామలక్ష్మణు లున్న చోటికి నేవిధముగాఁ బోవు దము, ఈ రూపముతోనే పోయితినా, నేను సుగ్రీవు నొద్దనుండి వచ్చితి నని గ్రహించి వారు వంచకు లయిరా పట్టి యియ్యరు. పోయిన పని వ్యర్థమగును. సామాన్యు లగు నడవి మనుష్యుల వేషముతోఁ బోయితినా, వీఁ డెవఁడో పామరుఁ డని యప్పుడును మన నీయరు. ఎట్లు పోదునా యని యాలోచించెను.

ఇది మొదలు హనుమంతునియొక్కయు సుందరకాండమందు సీతాదేవి యొక్కయు భాషణములు చేష్ట లర్థవంతములై యుండును. పూర్ణభావము గ్రహించు టయే తొలుత దుష్కరము. తెలిసినంతయు విపులముగ విశదీకరింత మనిన గ్రంథ విస్తరభీతి మిగుల బాధించుచున్నది. శ్రీరామచంద్రమూర్తి యేమి వ్రాయింపఁ దలఁచినాఁడో!

—♦౩వ సర్గము. హనుమంతుఁడు భిక్షువేషంబున రామలక్ష్మణులయొద్దకుఁ బోవుట♦—

ఉ. వంచకబుద్ధిచేతఁ గపి♦వర్యుఁడు వానరరూపు మాని య
భ్యంచితభిక్షురూపమున ♦ నగ్గిరినుండి నృపాలు రందు వ
ర్తించుచు నున్న చోటికిని ♦ దెప్పున దాఁటియుఁ జేరఁబోయి ని
శ్చంచలవృత్తిమై వినయ♦సంపద వారల కర్థి మ్రొక్కుచున్. ౧౧౧

అభ్యంచిత భిక్షురూపమునన్=చక్కఁగా నొప్పుచున్న సన్న్యాసివేషముతో, నిశ్చంచల వృత్తిమైన్=చపలత లేని వ్యాపారముచే.

తా త్ప ర్య ము.

నిజస్వరూపమునఁ బోయినఁ గార్యము నిజము తెలియ దని తలఁచి వంచనబుద్ధి చేత వానరరూపము విడిచి సన్న్యాసివలెనై తానున్న కొండనుండి రామలక్ష్మణు లున్న చోటికిఁ దటాలున దాఁటి వారియొద్దకుఁ బోయి యేకాగ్రచిత్తముతో మిగుల వినయముతో వారికి నమస్కరించి,

మొదటిసర్గమునందు భగవంతుఁడు వైకుంఠలోకమునుండి జీవులలోఁ గొందఱు తనకు సేవ చేయుచుండుటయు, మఱికొందఱు సంసారమగ్నులై యుండుటయుఁ జూచి యా సంసారులకై వ్యసనపడుచు వారియెడ దయచేయు విషయము చెప్పఁబడెను. రెండవసర్గమునందు అపుడు సంసారి, చేతనుఁడు, తాను జేసిన నేరములకై భగవంతుఁడు శిక్షించునేమో యని కొంతసేపు భయపడియుండి, పిదప భగవంతుని కభిముఖుఁడాయె నని చెప్పెను. ఈ మూఁడవసర్గమునందు నిట్టి సంసారి, చేతనుఁడు తనకుఁ జక్కఁగ దొరకుటకై భగవంతుఁ డేర్పఱిచిన యాచార్యుని వృత్తాంతముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

ఇచ్చట సన్న్యాసిరూపము ధరించిన హనుమంతుఁడు గృహస్థుఁడైన రామచంద్ర మూర్తికి ముందుగఁ దానే నమస్కరించుటచేత సర్వత్రి యిట్టియాచారము యుక్త మని తోఁచుచున్నది. బ్రాహ్మణజాతియందు జ్ఞానాధికులే యధికులుగాని వైదిక కర్మాధికులు అధికులుగారు. 'విప్రాణాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్య'మ్మని మనువచనము చెప్పు చున్నది. సన్న్యాసి గృహస్థునికి నమస్కరింపరా దని యొకానొక వచన మున్న ది గాని యది మనువాక్యముగాదు. మఱియును మనుశాస్త్రవిరుద్ధము. దానికి మూలముగాని కర్తగాని తెలియలేదు. ఇట్టి వచనమును బట్టి మనువచనము ద్రోసివేయుట యుత్త మము గాదు. ఇంతియగాక యీ రెండు వాక్యముల కైకకంఠ్యము చేయుట బాగు. ఎట్లనఁగా 'జ్ఞానాధికుఁడైన గృహస్థునికి సన్న్యాసి నమస్కరింపవలయును.' అని మను వాక్యాభిప్రాయము. నిర్మూలమైన యొకవచనమునకు సన్న్యాసి యజ్ఞుఁడైన గృహస్థు నికి నమస్కరింప రా దని యర్థము, అని.

హనుమంతుఁ డత్యద్భుతములైన రామలక్ష్మణుల యాకారము చూచిన తోడనే యధికానందపరవశుఁడై తాను ధరించిన సన్న్యాసి యాకారమును గూడ మఱచి 'అవశాః ప్రీతి వేదిరే' యన్నట్లు అవశముగా నమస్కరించెను. ఇది సర్వత్రి ప్రమాణము కాదు, అని కొందఱ యభిప్రాయము. ఇది యుక్తముగాదు. హను మంతుఁడు నిపుణమతి. గొప్ప మంత్రి. రాముని యభిప్రాయమును జాగ్రత్తగా నెఱిఁగి రమ్మని సుగ్రీవునిచే బోధింపఁబడినవాఁడు. అట్టివాఁడు మొదటి ముద్దలోనే యీఁగ చచ్చిన దన్నట్లు ప్రప్రథమమందే తన్నుఁ దాను మఱచెనేని తక్కిన కార్యము నెట్లు చేయఁగలఁడు? రామచంద్రమూర్తి యెట్లు నమ్మఁగలఁడు? కావున నీ యభిప్రా యము పూర్వోత్తర సందర్భములకు విరుద్ధము- "రూపమేవా స్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే" యన్నట్లు శ్రీరామచంద్రమూర్తి దివ్యమంగళవిగ్రహము చూడఁగానే

వీరు సుగ్రీవునికి మేలు చేయువారే కాని పగవారు కారని నిశ్చయించి హనుమంతుఁడు తాను వేసికొన్నవేషమును మాఱువేష మనియుఁ, దాను చారుఁ డనియు సూచించుటకై నమస్కరించెను. కావున నిది సర్వత్ర యాదర ణీయ మెట్లగు నని మఱి కొందఱ యభిప్రాయము. అదియు యుక్తము గాదు. హనుమంతునికి వీ రిట్టివా రని తెలిసినచోఁ దాను వారితో మాటలాడ మొదలు పెట్టినపుడే సుగ్రీవుని వృత్తాంతమే చెప్పవలయును గాని రామవృత్తాంత మడుగ నేల?

ఇచ్చట భిక్షు వనఁగా సన్న్యాసి గాఁడు, బ్రహ్మచారి యని కొందఱు చెప్పిరి. అదియు యుక్తముగాదు. ఇతఁడు మొదటినుండి బ్రహ్మచారియే కాని యిప్పుడు బ్రహ్మచారి వేషము క్రొత్తగా వేయలేదు. ఇతఁడు వేసికొన్న మాఱువేషము మానుష బ్రహ్మచారి వేషమే యైనచో మనుష్యవేషము ధరించె నని చెప్పినంతనే చాలును. భిక్షురూప మని ప్రత్యేకించి చెప్పనక్కఱలేదు. 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మందీ పారాశర్యపి మస్కరీ' యని సన్న్యాసినే భిక్షు వని నిఘంటువులు చెప్పుచున్నవి. కావున హనుమంతుఁడు సన్న్యాసి వేషము ధరించె ననియు జ్ఞానాధికుఁడైన రామగృహస్థునికి నమస్కరించె ననుట తప్పు గాదనియుఁ జెప్పవలెను. ఇదియే యుక్తము. అని గోవిందరాజీయము.

మందరాభిప్రాయ మేమన:—

హనుమంతుఁడు పగటి వేషగాండ్రవలె సన్న్యాసి వేషమును వేసికొనెనా? లేక కామరూపి గావున మనుష్యసన్న్యాసి వలె నయ్యెనా? మొదటి యభిప్రాయము సరిగాదు. ఏలన బారెఁడు కాపిగడ్డతో దేహము నిండ వెండ్రుకలు, తోఁకగల కపి రూపము నెట్లు దాఁపఁగలఁడు? కావున మనుష్య సన్న్యాసియే యై యుండవలెను.

సన్న్యాసము బ్రాహ్మణవిషయము మాత్రమే కావున బ్రాహ్మణ సన్న్యాసియే యయ్యె నని గ్రహింపవలయును. సన్న్యాసి బ్రాహ్మణుఁడు కావున నట్టి వానితో నసత్య మాడరా దని సీతవలెనే గౌరవించి మాటలాడుదు రనియు నప్పుడు సత్యాసత్యములు వెలువడు ననియు హనుమంతుని యభిప్రాయము. రావణుఁ డెట్టి సన్న్యాసియో హనుమంతుఁ డట్టి సన్న్యాసియే కాని యుద్దేశము భేదము. 'విప్రాణాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్య'మ్మనుట యంగీకరింపవలసిన విషయమే కాని శ్రీరామచంద్రమూర్తి బ్రాహ్మణుఁడు కాఁడు. హనుమంతుఁడు సన్న్యాసి కావున బ్రాహ్మణుఁడు కావున గోవిందరాజమత ప్రకారము బ్రాహ్మణ సన్న్యాసి క్షత్రియ గృహస్థునకు నమస్కరించెను. కావున సర్వత్ర గ్రాహ్య మనుట వర్ణాశ్రమ ధర్మమూలకుఠార మగుచున్నది. 'క్షత్ర వైశ్యాభివాదేన,ప్రాయశ్చిత్తం కథం భవేత్ బ్రాహ్మణానాం దశాష్టౌవా, అభివాద్య విశుద్ధ్యతి' ఇట్లు గృహస్థుఁ డగు బ్రాహ్మణుఁడే క్షత్రియాదులకు నమస్కరింపరా దను వాక్యము లుండ నిర్నమస్కారుఁ డగు సన్న్యాసి క్షత్రియాది గృహస్థుల కెట్లు నమస్కరింపనగు?

వారును బ్రాహ్మణు లని నమస్కరించె నందమా యనిన శస్త్రధారణము-చిహ్నములు వారు క్షత్రియు లని స్పష్టముగఁ దెలుపుచున్నవి గదా!

ఈ విషయము గోవిందరాజ స్మృతికి వచ్చినట్లులేదు. వచ్చియుండినచో శ్రీరామచంద్రమూర్తి జ్ఞానాధిక బ్రాహ్మణుఁ డని యా కారణమున హనుమత్సన్న్యాసి నమస్కరించె నని చెప్పియుండఁడు. విదుర జనకాదులకు బ్రాహ్మణ సన్న్యాసులు నమస్కరించినట్లు గ్రంథములందుఁ గానము.అట్లు చేయవచ్చు నను ప్రమాణము మృగ్యము. స్వధర్మానుష్ఠాన పరుఁడుకాని భ్రష్టసన్న్యాసికి గృహస్థుఁడు నమస్కారముచేయరాదు. జ్ఞానవంతుఁడైన గృహస్థునకు నిట్టి పతితసన్న్యాసులే నమస్కరింపవలెను గాని విపర్యయము కూడదు.

సన్న్యాసు లితరాశ్రమముల వారికి నమస్కరింప రా దనుట నిర్మూల మని వ్రాసిరికాని విశిష్టాద్వైతియై శ్రీరామానుజాచార్య శిష్యుఁడైన యాదవ ప్రకాశులు తమ యతిధర్మ సముచ్చయమందు:—

స్వధర్మస్థాన్ యతీన్ వృద్ధాన్, దేవాంశ్చ ప్రణమేద్యతిః నాన్య మాశ్రమిణం కించిత్, ప్రశ స్తమపి తం నమేత్॥ స్వధర్మమం దుండు వృద్ధులగు యతులకు దేవతలకు యతి నమస్కరింపవలెను. ప్రశస్తులైనను నితరాశ్రమములవారికి నమస్కరింపరాదు. ఈ గ్రంథమందే,

భూమిర్గావో హిరణ్యం వా యతే ర్యస్య పరిగ్రహః
తాదృశం కశ్మలం (స్పృ) దృష్ట్వా, సవాసా జల మావిశేత్॥

భూమిని గాని- ఆవునుగాని- బంగారుగాని యే యతి పరిగ్రహించునో యటువంటి పాపాత్ముని జూచిన వెంటనే కట్టుగుడ్డలతో స్నానము చేయవలెను.

యతి ర్ద్వయేన పతతి, బ్రహ్మజ్ఞానయుతోఽపి సన్
ధీ పూర్వ రేతోత్సర్గేణ, తథా ధాతు పరిగ్రహాత్॥

బుద్ధిపూర్వకముగా రేతస్సు విడుచుటచేత, వెండి బంగారు మొదలగు లోహములను సంగ్రహించుటచేత నీ రెంటిచే యతి పతితుఁ డగుచున్నాఁడు.

యతి హస్తగతం ద్రవ్యం, యోగృహ్ణాతి నరః క్వచిత్
సమూఢో నరకం యాతి, తేన పాపేన కర్మణా॥

యతిచేతి నుండి యెవఁడైన ద్రవ్యము గ్రహించెనో యా మూఢుఁ డాపాప కర్మముచే నరకము పాలగును.

రాత్ర్యధ్వానం చ యానంచ, స్త్రీ కథాలౌల్య మేవచ
మంచకం శుక్లవస్త్రం చ, యతీనాం పతనంహి షట్॥

రాత్రి ప్రయాణము- వాహన మెక్కి తిరుగుట-స్త్రీల ముచ్చటలు- మంచము, తెల్లవస్త్రము- ఇవి యాఱు యతినిఁ బతితుని జేయును.

యానారూఢం యతిం దృష్ట్వా, సచేల స్నాన మాచరేత్॥

వాహన మెక్కిన సన్న్యాసిని జూచినఁగట్టుబట్టలతో స్నానముచేయవలయును.

కాష్ఠ దండో ధృతో యేన, సర్వాశీ జ్ఞాన వర్జితః
సయాతి నరకాన్ ఘోరాన్, మహారౌరవసంజ్ఞితాన్॥

కాష్ఠదండము ధరించి, జ్ఞానహీనుఁడై సర్వము స్వధర్మవిధినిషేధములు పాటింపక భుజించునో వాఁడు మహారౌరవ మను ఘోరనరకముల పాలగును.

ఏకదండం సమాశ్రిత్య, జీవంతి బహవో నరాః
నరకే రౌరవే ఘోరే, కర్మత్యాగా త్పతంతి తే।

అనేకు లేకదండము నాశ్రయించి జీవించుచు మేము సన్న్యాసుల మని కర్మభ్రష్టులగుచున్నారు. వీరు ఘోరరౌరవ నరకములలోఁ బడుదురు.

ఇట్టి భ్రష్ట సన్న్యాసు లెట్టివారికిని వందనార్హులుకారు. కాని స్వధర్మనిష్ఠులై శుద్ధచరిత్రు లగు సన్న్యాసులు వందనార్హులు గాక పోరు.

అష్టాదశకలాయుక్తాన్, బ్రహ్మజ్ఞానేన మండితాన్
వానప్రస్థగృహస్థాదీన్, ననమస్యే ద్యతిః క్వచిత్॥
యతిభ్యో వందనం పూజాం, గృహస్థో యది వాంఛతి
చండాలత్వ మవాప్నోతి, మృతో నిరయ మాప్నుయాత్
త్రిదండధారిణం భిక్షుం, నమస్కారత్రయేణచ
అర్ఘ్యాద్యై స్తోషయే ద్విద్వాన్, బ్రహ్మభావేన సర్వదా
అనేక సప్తతంతుర్వా, వేదవేదాంగ పారగః
యతే ర్దర్శనమాత్రేణ, నమస్కార త్రయం చరేత్
విష్ణో ర్యతే స్తు మనునా మూలేన మహతాపి యః
నమస్కారత్రయం కుర్యా చ్ఛాశ్వతీం ముక్తి మాప్నుయాత్ ॥సంగ్రహే॥

పాంచరాత్ర రక్షాయామ్.

దేవతాప్రతిమాం దృష్ట్వా, యతిం చాపి త్రిదండినమ్
నమస్కార మకుర్వాణ, ఉపవాసేన శుద్ధ్యతి॥

పదునెనిమిది కళలతోఁగూడి బ్రహ్మజ్ఞాన సంపత్తిగల వానప్రస్థ గృహస్థాదులకు యతి నమస్కరింపరాదు. ఏ గృహస్థుఁడు యతిచే వందన పూజాదులు పొందఁ గోరునో వాఁడు చండాలుఁడై, చచ్చి నరకముపా లగును. త్రిదండధారియగు సన్న్యాసిని బ్రహ్మభావముచే నర్ఘ్యాదులచేఁ బూజింపవలయును. మూఁడుమార్లు నమస్కరింపవలెను. అనేకయాగములు చేసినవాఁడై నను వేదవేదాంగ పారగుఁడై నను యతిని జూచినవెంటనే మూఁడుమార్లు నమస్కరింపవలెను. ఎవఁడు విష్ణువునకు, సన్న్యాసికి మూల మంత్రముచే మూఁడుమార్లు నమస్కరించునో వాఁడు ముక్తుఁడగును. దేవతావిగ్రహమును జూచినను, త్రిదండి సన్న్యాసిని జూచినను నమస్కరింపని వాఁడొకదిన

ముపవాసముండిన శుద్ధుఁ డగును. భ్రష్టసన్న్యాసులకు నమస్కరించిన నెంతదోషమో శిష్టసన్న్యాసులకు నమస్కరింపకుండిన నంత దోషము.

ఈ ప్రకారము పాతిత్యాది దోషములు లేని త్రిదండసన్న్యాసులకు నెవరైనఁ జూచిన వెంటనే నమస్కరింపవలయును. అని వాక్యములుండఁగా యతి యే క్షత్రియున కైన నమస్కరింపవలయు ననుట నిరాకరము. ఈ వివాద మెట్లుండినను హనుమత్సన్న్యాసి క్షత్రియుఁడు గృహస్థుఁడు నగు రామచంద్రునకు నమస్కరించె ననుట సత్యము. ఇది యెట్లు సముచితము? వర్ణాశ్రమ సామాన్య ధర్మముల కిం దెడములేదు. హనుమంతుఁ డత్యంత భక్తుఁ డనుట నిర్వివాదము. ఆయనకు శ్రీరామచంద్రమూర్తి యాచార్యపీఠ మీయఁ బోవుచున్నాఁడు. అట్లాచార్యపదవి యందుండువాఁడు భగవత్సాక్షాత్కారము గలవాఁడుగా నుండవలెను. అట్టి యోగ్యత హనుమంతునకుఁ గలిగించి తన వాస్తవతత్త్వ మాయన కెఱుకపఱుప హనుమంతునకు నాలుగుచేతులతో దర్శన మిచ్చెను. పరమపదనాథుఁడే చతుర్బాహువు కావునఁ బండితుఁడైన హనుమంతుఁడు వాస్తవతత్త్వము నెఱింగినవాఁడై మీఁదఁజెప్పినట్లు యతియైనను దేవతను జూచి నపుడు నమస్కరింపవలయు నను విధి ననుసరించి నమస్కరించెను. ఇట్టి మహాపురుషులీ వేషములతో నిచ్చటికి రావలసిన పనియేమి కలిగెనని వారినిఁ బ్రశ్నించుచున్నాఁడు. (౧౧౫ వ పద్యవ్యాఖ్య చూచునది.)

కం. సుమనోజ్ఞము సౌమ్యము నగు, విమలోక్తుల ముచ్చటించి ♦ విధిహితగతి భూ
రమణులఁ దనుపుచు నిట్లను, స్వమతంబును సూర్యతనయ ♦ సమ్మత సూక్తిన్. ౧౧౨

సుమనోజ్ఞము = (౧) మిగుల మనోహరమైనది. (౨) పండితు లెఱుఁగఁదగినది. (3) మంచి యర్థమును దెలుపుటచే రమ్యమైనది. (౪) పువ్వులవలె మృదువైనది, సౌమ్యము = కఠినమైన వాక్కుగానిది. (౨) మనస్సునకుఁ బ్రసన్నత గలిగించునది, విమలోక్తులన్ = మలినములేని యనఁగా వంచనలేని మాటలను, విధిహితగతిన్ = శాస్త్రమున విధింపఁబడిన ప్రకారము, స్వమతంబును = తన యభిప్రాయమును, సూర్యతనయ సమ్మతసూక్తిన్ = సుగ్రీవుని యభిప్రాయమునకు సరిపోవు మాటలచే- స్వమతంబు నననది తన యిష్టము వచ్చినట్లు మాటలాడె నను నర్థము రాకుండుటకై సుగ్రీవుని యభిప్రాయమునకు సరిపోవునట్లు, అని చెప్పఁబడెను. దూత ప్రభువు మాటలకు భిన్నముగా మాటలాడరాదు గదా.

తా త్ప ర్య ము.

సుమనోజ్ఞముగను సౌమ్యముగను వంచనలేని మాటల ముచ్చటించి రాజకుమారులఁ దృప్తులఁ జేసి సుగ్రీవు నభిప్రాయమున కవిరోధముగఁ దన యభిప్రాయముఁ దెలుపుచున్నాఁడు.

సీ. ఎవ్వార లయ్యా! మీ♦రివ్వన దేశంబు, నకు వచ్చుటకుఁ గార♦ణం బ దేమొ
రాజర్షి దేవతా♦ప్రతిమానులరు ముని, రాజవేషులరు సు♦వ్రతుల రరయ

వరవర్ణులరు సరో♦వరతీరకుజముల, నొప్పుగాఁ జూచుచు ♦ నున్నవారు
మిముఁ జూచి వనిలోని♦మృగములు పక్షులు, కనుకని పఱచెడిఁ గడుభయమున
తే. మీ తనూశోభ నీనదీ♦పూతజలము, మెఱుఁగు పెట్టినయట్టులు ♦ నెఱి వహించె
ధీరులరు తప్త హాటక ♦ దేహులరును, మంచిప్రాయంపువారలు ♦ మాన్యులార!

వరవర్ణులరు=అందమైన యాకారము గలవారు, కనుకని=తత్తఱపాటుచే, పఱచెడిఁ=పరుగెత్తుచున్నవి. తనూశోభ=దేహకాంతి, నెఱి=అందము, తప్తహాటక దేహులరు=పుటమువేసిన బంగారు వంటి దేహకాంతి గలవారు, లక్ష్మణుఁ డొక్కఁడే యిట్టిచాయ గలవాఁడు, రాముఁడు మేఘశ్యాముఁడు, అయినను లక్ష్మణుఁడు ముందు నిలచి యుండుటచే నేకముగ సంబోధించెను. లేదా బంగారువలె నందమైన దేహకాంతి గల వా రన్నచో నే యాక్షేపము లేదు.

తా త్ప ర్య ము.

అయ్యలారా? మీ రెవరు? ఈ యడవి ప్రదేశమున కేల వచ్చితిరి ? మీవంటి వారు సంచరింప యోగ్యమైన స్థలమిది గాదే? ఏలన మీరు రాజర్షులతోను దేవతల తోను సమానులుగా నున్నారు. అట్టివారి కిట్టిచోట నేమి పనిగలదు? మేమురాజర్షుల మని నీకెట్లు తెలిసె నందురా ? మీరు ధరించిన మునిరాజుల వేషము దానిని దెలుపు చున్నది. మీ యందు మునివేషము రాజవేషము రెండును గలిసియున్నవి. అటయిన మేము సంకరు లని నీయభిప్రాయమా యందురేమో? కాదు, మీరు మంచివ్రతము పూని యిట్లున్నారు. కాని యాలోచించిన దొంగవేషములు గావు. ఇట్టి వ్రతము మీరు పూనఁ గారణమేమో నే నెఱుఁగను. ఏమీ మేము వ్రతనిష్ఠులము కాఁ గూడదా యందురేని మీ దేహకాంతి చూచిన నది వ్రతములచేఁ దపింపఁదగినది కాదు. నే నింతదూరము మాటలాడించు చున్నను, నాతో మాటలాడక కొలని యొడ్డున నుండు చెట్లను జూచుచున్నారు. ఇట్టి చెట్లను మీ రీయడవులందుఁ జూడ లేదా? మిమ్ముఁ జూచి యీ యడవిలోని పక్షులు, మృగములు భయపడి సంభ్రమ మునఁ బరువెత్తు చున్నవి. మీ దేహకాంతి యీ నిర్మలనదీజలంబులపై పడి దానికి మెఱుఁగు పెట్టుచున్నది. ఇంత ఘోరారణ్యమున మీ రిరువు రే తిరుగుచుండుటచే మీరు భయ మెఱుఁగని ధైర్యవంతులరు. మీ దేహములు బంగారు చాయగలవై యున్నవి. మంచివయస్సున నున్నవారు.

సీ. హర్యక్షవీక్షణుల్ ♦ హర్యక్షవిక్రముల్, హరిచాపనిభచాప♦హస్తులరును
శ్రీమంతులరు వృష♦శ్రేష్ఠవిక్రములరు, హస్తిహస్తాభ భు♦జాన్వితులరు
సుందరాకారులు ♦ బృందారకాభులు, శత్రుసంహారణసు♦క్షములు మీరు
పారిఁబారి నిశ్వాస♦ములు వుచ్చుచున్నారు, భయపెట్టుచున్నారు ♦ పక్షిగణము
తే. భద్రసింహాసనార్హులు ♦ ప్రాజ్ఞులార! నారచీరంబులను గట్టి ♦ వీరులార!
జడల ధరియించి యీ రీతి♦జటులఁబోలి, తిరుగ నేటికిఁ జెప్ప రే♦కరుణమీఱ. ౧౧౮

హర్యక్షవీక్షణుల్ = సింహముల చూపులవంటి చూపులుగలవారు, హర్యక్ష పరాక్రముల్=సింహము పరాక్రమమువంటి పరాక్రమము గలవారు, హరిచాపనిభ= ఇంద్రధనుస్సుతో సమానమైన, చాప=విండ్లను, హస్తులరు = చేతియందుఁ గలవారు, శ్రీమంతులరు = కాంతిగలవారు, వృషశ్రేష్ఠవిక్రములరు = గొప్ప యెద్దులవలె నడచువారు, హస్తిహస్తాభ = ఏనుఁగు తొండములతో సమానములైన, భుజాన్వితులరు = భుజములతోఁ గూడినవారు, బృందారకాభులు= దేవతలతో సమానులు, శత్రుసంహరణసుక్షములు = విరోధుల సంహరించుటయందు మిగుల సమర్థులు, పొరిఁబొరిఁ = మిక్కిలి, భద్రసింహాసనార్హులు = బంగారు సింహాసనముల నుండ యోగ్యులు.

తాత్పర్యము.

సింహముల చూపులవంటి చూపులు, సింహముల పరాక్రమమువంటి పరాక్రమము గలవారు. ఇంద్రచాపమువంటి పెద్దవిండ్లను జేతధరించి యున్నారు. దానివలె గాక స్థిరకాంతి సంపదగలవారు. బలసిన యాఁబోతులవలె నడచువారు. మీభుజములేనుఁగు తొండములవలె నున్నవి. ఇట్లుండియుఁ జూడ నందమైనవారు. మహిమయందు దేవతలతో సమానులు. కావుననే యెట్టి శత్రువునైనఁ జంప మిగుల సమర్థులు. నడచిన గాసిచేతనా యేమి మీఁద మీఁద నిట్టూర్పులు విడుచుచున్నారు. మిమ్ముఁ జూచి పక్షులు భయపడుచున్నవి. ప్రాజ్ఞులారా! మీ చిహ్నములు చూడ బంగారు సింహాసనముల నుండఁ దగినవారు. ఇట్టివీరులు మీరేల నారచీరలు కట్టి జడదారులవలె జడలు ధరించి తిరుగుచున్నారు? మీ యోగ్యతకు మీ యిప్పటిస్థితికిఁ బరస్పర విరుద్ధముగ నున్నదే యేమి కారణము?

కం. అనుపమ తేజంబున గిరి,వనులకా వెలిఁగించు చున్న♦వా రన్యోన్యం
బును సములు విపులవక్షులు, ఘనబాహార్గళులు దివ్య♦కాంతిస్ఫీతుల్. ౧౧౫

అనుపమ తేజంబునకా=అసమానకాంతిచే, గిరివనులకా=కొండల నడవులను, అన్యోన్యంబును=ఒకరితోనొకరు - విపులవక్షులు=విశాలమైన ఱొమ్ములు గలవారు. ఘనబాహార్గళులు=గడియమ్రాఁకులవంటి గొప్ప బాహువులు గలవారు. దివ్యకాంతి స్ఫీతుల్=దేవతా సంబంధకాంతిచేఁ బ్రకాశించువారు.

ఇచ్చట మూలమున 'ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చ బాహవః పరిఘోపమాః॥ అని బహువచనము ప్రయోగింపఁబడెను. ఇంతకు ముందు వెనుక ద్వివచనమే ప్రయోగింపఁబడెను. ఆంధ్రమున ద్వివచనములేదు గావున ద్వివచనముగూడ బహువచనముగానే చెప్పవలసియున్నది. ఆ కారణముచే సంస్కృతమున బాహవ యను మాటకు రెంటికి మించిన, ననఁగా నిచ్చట నాలుగు బాహువు లున్నట్టు లర్థము చేయవలెను. దీనికి గోవిందరాజీయమందు మూఁడు సమాధానములు వ్రాయఁబడినవి. లక్ష్మణుఁడు రామునకు దక్షిణ బాహువు గావున రాముని రెండుచేతులు లక్ష్మణుఁ డొకచేయి

కావున రాముఁడు మూఁడు చేతులు గలవాఁడయ్యెను. కావున బహువచనము. ఈ సమాధానము సరికాదు. హనుమంతుఁ డిరువురిని గలిపి మాటలాడుచున్నాఁడు గాని రాముని మాత్రమే యుద్దేశించి మాటలాడలేదు.

రెండవ సమాధానము. ఇరువురకుఁ గలపి నాలుగు చేతులు కావున బహు వచన ప్రయోగము. ఇది సరిగాదు. ఇరువురిని గలిసినపుడు నాలుగని బహువచనము ప్రయోగించుటకు మాఱు - సుభుజౌ - హస్తిహస్తోపమభుజౌ - పద్మపత్రేక్షణౌ అని ద్వివచనమే ప్రయోగింపఁబడెను. ఇరువురకుఁ గలిపి రెండు కన్నులు రెండు చేతు లని యర్థము కాదు కదా! ఇచ్చట మాత్రమే బహువచన ప్రయోగము.

మూఁడవ సమాధానము హనుమంతుఁడు భక్తుఁడు కావున నాయనకుఁ జతుర్భుజవేషముతో సాక్షాత్కరించెను. ఇది యంగీకరింపఁ దగినది.

తాత్పర్యము.

అసమాన కాంతిచేఁ గొండలను అడవులను బ్రకాశింపఁ జేయుచున్నారు. ఒకరికొకరు సములుగా నున్నారు. విశాలములైన వక్షములు గలవారు. పెద్ద గడియ మ్రాఁకులవంటి బాహువులు గలవారు. దేవతాకాంతిచేఁ బ్రకాశించు చున్నారు.

కం. ఆకాశంబును విడి యల,వోకగ భూతలముఁ జూచి ♦ పోవచ్చిన యా
లోకహిత శీతకిరణుల, రేకను దోఁచెదరు చెప్పఁ♦ రే మీ రెవరో! ౧౧౬

అలవోక = క్రీడ, లోకహిత శీతకిరణుల = లోకమునకు మేలుచేయు సూర్య చంద్రుల, రేకను = విధముగ.

తాత్పర్యము.

ఆకాశమును విడిచి యీలోకమును జూచి పోవఁ గ్రీడార్థ మరుదెంచిన సూర్య చంద్రులవలె నున్నారు. నిజముగ మీ రెవరు ?

నాలవ పాదంబునఁ బ్లుతయతి.

కం. పరిఘోపమానములు సుం,దరములు నాజానువులును ♦ దగవృత్తంబుల్
వరభూషార్హంబులు మీ,కరములు సువిభూషితములు ♦ గా వేమిటికో.

పరిఘోపమానములు=గుదియలతో సమానములు,ఆజానువులును=మోఁకాటి వఱకు నుండునవి. వృత్తంబుల్ = గుండ్రనివి, వరభూషార్హంబులు = శ్రేష్ఠములైన సొమ్ములు ధరింపయోగ్యమైనవి. సువిభూషితములు=చక్కఁగా నలంకరింపఁబడినవి.

తాత్పర్యము.

మీ హస్తము లినుపకట్లగుదియలవలె గట్టిగను, సుందరములుగను మోఁకాటి నంటినవియు గుండ్రములునై యాభరణములు ధరింప యోగ్యములై యున్నవి. ఏల మీ రాభరణములు ధరింపలేదు ? ఆభరణములచేఁ గప్పిపెట్టకున్న మీ యవయవములకు దృష్టి తాఁకునే ? మీ రాభరణములు ధరించితిరేని యవియే

లోకమును వశపఱచికొనును. నిరావరణమైన మీ దేహసౌందర్య మేల కనుపఱుపవలె? ఆభరణములు ధరింపక యాయుధములు మాత్రము ధరించుట చూడ మీ రేదో శత్రుసంహారకార్యమునకై పూనిన ట్లున్నది. మీ రాభరణములు ధరింపనియెడల మీకుఁ గలుగు సౌందర్య హానిలేదు. గాని యవి తేజోహీనములై పడియున్నవి గదా మిమ్ము నాశ్రయించిన వానిని దేజోహీనులఁ జేయవచ్చునా?

కం. సవనంబు ససాగరముక్, దివిజాలయ వింధ్యశైలదీపితమగు నీ
యవని సమస్తము నేలఁగఁ, దవువారలు నిరువు రిట్టిదశ గననేలా? ౧౧౮

సవనంబు=అడవులతోఁగూడినది. ససాగరముక్ = సముద్రములతోఁ గూడినది దివిజాలయ=మేరుపర్వతము, 'మేరు స్సుమేరు ర్హేమాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయః' అమర.

తాత్పర్యము.

అడవులతోను సముద్రములతోడను మేరు వింధ్యశైలములచేఁ బ్రకాశించు నీ భూమి నంతయుఁ బరిపాలింపఁ దగిన వారలయ్యు నిట్టి దీనదశయం దేల యున్నారు?

కం. చిత్రంబులు శ్లక్ష్ణంబులుఁ, జిత్రవిలేపములు హేమచిత్రిత మగు నా
సుత్రామపవికి సమములు, గోత్ర నదృష్టంబు లిట్టికోదండంబుల్. ౧౧౯

శ్లక్ష్ణంబులు=మిసమిస మెఱయునవి, హేమచిత్రితములు=బంగారు పూలు మొదలగు వానిచేఁ జిత్రింపఁబడినవి. గోత్రక్=భూమియందు, అదృష్టంబులు=కనరానివి, సుత్రామపవి=ఇంద్రుని వజ్రాయుధము.

తాత్పర్యము.

మీ విండ్లు చూచుటకుఁ జిత్రములుగ నునుపారి నిగ నిగ మెఱయుచు గంధాదులచేఁ బూయఁబడి బంగారుపూలు మొదలైన వానిచేఁ జిత్రింపఁబడి యింద్రుని వజ్రాయుధమునకు సమానములుగా నున్నవి. ఇట్టివి లోకంబునఁ గానరావు.

క. తూణంబులు శత్రుజన, ప్రాణాంతకనిశ్వసన్మహాహిస్ఫాయ
ద్బాణంబులఁ బూర్ణంబులు, నాణెంబులు భద్రదర్శనంబులు చూడన్. ౧౨౦

తూణంబులు = అమ్ములపొదులు- శత్రుజన= పగవారి ప్రాణాంతక= ప్రాణములు దీయునవియై- నిశ్వసత్ = బుసలు కొట్టుచున్న- మహాహిస్ఫాయత్ = పెద్ద పాములవలెఁ బ్రకాశించు, బాణంబులక్ = బాణములచే పూర్ణంబులు = నిండినవి భద్రదర్శనంబులు = చూచుటకు మేలైనవి.

తాత్పర్యము.

మీ యమ్ములపొదులు పగవారి ప్రాణములఁదీయ బుసకొట్టు పాములవంటి బాణములచే నిండియున్నవి. చూచుటకు నాణెములై శుభకరములై యున్నవి.

క. కడు నిడుదలు కడుఁబఱపులు, బెడిదంబులు నుదిరి పసిఁడిఁ బెనుపరులును మీ
యడిదంబులు కుప్పసముక్, విడిచిన విసదారు లనఁగ వెలసెడి నౌరా! ౧౨౧

కడు నిడుదలు = మిక్కిలి పొడుగాటివి- పఱపులు = వెడలుపాటివి- బెడిదంబులు = భయము కలిగించునవి, ఉదిరిపసిఁడిణ్ = అపరంజి బంగారును- పెనుపరులు= వృద్ధిచేయునవి- అడిదంబులు = కత్తులు- కుప్పసమ్ము = కుబుసమును- విసదారులు= పాములు.

తా త్ప ర్య ము.

మిక్కిలి నిడివి వెడలుపు గలిగి చూచుటకు భయంకరములై యపరంజి బంగారుచే వృద్ధిచెంది మీ కత్తులు కుబుసము విడిచిన పాములవలె నున్నవి.

ఉ. ఈవిధి నింతపల్కిన న ♦ దేటికి మాఱు వచింప రయ్యె? సు
గ్రీవుఁడు ధర్మచిత్తుఁడు హ♦రిప్రభు వొక్కరుఁ డుండునార్య సం
భావితవీరలోకుఁడును ♦ భ్రాతృనిరాకృతుఁ డై మహావ్యథణ్
త్తావలయంబునం దిరుగుఁ గా♦తరభావముతోడ దీనుఁడై. ౧౨౨

హనుమంతుఁ డిన్ని ప్రశ్నలు వేసినను రామలక్ష్మణు లాయన మాటల సొంపు పెంపు వినుచు నూరకుండిరిగాని యొక్కదానికైనఁ బ్రత్యుత్తర మిచ్చినవారు గారు. ఏల? ౧ ఆయనమాటలు వినుట యందాసక్తిచేత. నడుమఁ దాము మాటలాడించినచో నాయననూటలు విన నవకాశము తప్పునే యని ౨. ఇది సన్న్యాసులు దిరుగవలసిన స్థలము కాదు. గ్రామముల సమీపమందుఁ దిరిగిన భిక్ష దొరకును. ఇక్కడ నెవరు భిక్షపెట్టువారు? ఇట్టిచోట నీసన్న్యాసి తిరుగనేల? కావున నితఁడు నిజమైన సన్న్యాసియా? 3. అర్థిమైవచ్చిన సన్న్యాసి యాయెనా తన స్థితిగతులు చెప్పుకొనవలెనుగాని మన స్థితిగతుల విచార మితని కేల? ఎంతసేపు మాటలాడినను మన మర్మమెఱుంగఁ గోరుచున్నాఁడుగాని తన వృత్తాంతముఁ జెప్పఁడు. ౪. కావున నితఁడు సన్న్యాసి గాఁడు. వేగులవాఁడై యుండవవలెను. ఎవరి వేగులవాఁడు? ఇచ్చట వాలి సుగ్రీవులిరువురు పరస్పర శత్రువు లున్నారు. వారిలో నితఁడెవరివేగో? ఒకవేళ వాలివేగైనచో వీనితో మనము మర్మమువిడిచి మాటలాడుటెట్లు? కావున ముందు తానెవరో చెప్పనీ తరువాత నాలోచింతము, (౫) ముందు మనమే ప్రస్తావింత మనిన వేగులవాఁడు తన విషయమై సత్యము చెప్పునా? యని యాలోచించుచు వా రూరకుండిరి.

హనుమంతుఁ డిట్టు లాలోచించెను. నే నెంత మాటలాడించినను వీరు బదులాడక నావంకనే తెప్ప వాల్పక చూచుచున్నారు. నాయందు వీరికి సందేహము కలదు. ఆ సందేహముదీర నేను సంభాషించినఁగాని వీరు నమ్మి నాతో మాటలాడరు. నాయందు వంచనయుండెనా వారియందును వంచనయేయుండును. అప్పుడు మనస్సులు కలియవు. వీరు చాల గొప్పవారుగ నున్నారు. వీరి చెలిమి తప్ప నీయరాదని యాలోచించి తన వృత్తాంతము మర్మము విడిచి హనుమంతుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు. ఈవిధిణ్ = ఈ ప్రకారము, హరిప్రభువు=కోఁతులరాజు, సంభావిత వీరలోకుఁడు=వీరలోకసంభావి

తుఁడు=వీరులగు జనులచే గౌరవింపఁబడినవాఁడు, భ్రాతృనిరాకృతుఁడై =అన్నచే వెడలఁగొట్టఁబడినవాఁడై, మహావ్యథఁ=మిగుల దుఃఖముతో, కాతరభావముతోఁ= భీతిచే.

తా త్ప ర్య ము.

ఆర్యులారా! నేనింత దూరము మాటలాడినను మీరొక మాటనైన బదులిడినవారుగారు. ఇఁక నావృత్తాంతము చెప్పెద వినుఁడు. ఇచ్చట నొక ధర్మాత్ముఁడు క్రోఁతిరాజు వీరులచే గౌరవింపఁబడినవాఁడు సుగ్రీవుఁడనువాఁడు కలఁడు. అతఁడన్నచే వెడలఁ గొట్టఁబడి నిలువనీడలేక ప్రాణభయముచే మిగుల బాధపడుచు దేశముఁ దిరుగుచున్నాఁడు.

సీ. మీ చెల్మిఁగోరి ధ♦ర్మిష్ఠుఁడౌ హరిపతి, పనుప మీయొద్దకు ♦ వచ్చినాఁడ
నాతని సచివుండ ♦ వాతతనూజుండ, హనుమంతుఁ డనుపేరి♦యగచరుండఁ
గామరూపధరుండఁ ♦ గామసంచారుండ, హరితనూజు హితంబు ♦ నాత్మఁ గోరి
మస్కరియాకృతి ♦ మాఱువేషముఁ దాల్చి, ఋశ్యమూకమునుండి♦యిటకువచ్చి
ఆ. ఉన్న్యో నని వచించి ♦ యతఁ డూరకుండిన, నతని నుడికిఁ జి త్త♦మలరుచుండఁ
దనదు చెంత నున్న♦తమ్మునిఁ గనుఁగొని, కౌసలేయుఁ డనియె ♦ గారవమున. ౧౨౩

సచివుండ = మంత్రిని, వాతతనూజుండ = వాయువు కుమారుఁడను, అగచరుఁడను = క్రోఁతిని, కామరూపధరుండఁ = కోరిన రూపము ధరింపఁగలవాఁడను, కామసంచారుండఁ = కోరినట్లు సంచారము చేయఁగలవాఁడను, హరితనూజు హితంబు = సుగ్రీవుని మేలు, మస్కరియాకృతి = సన్న్యాసి రూపముతో, నుడికి = మాటకు, కౌసలేయుఁడు = కౌసల్యా కుమారుఁడు.

తా త్ప ర్య ము.

మీ స్నేహము గోరి ధర్మాత్ముఁడైన సుగ్రీవుఁడు పంపఁగా మీయొద్దకు వచ్చినవాఁడను. నే నాయన మంత్రిని. వాయుపుత్రుఁడను, నాపేరు హనుమంతుఁ డందురు. నేను వానరుఁడను. కోరిన రూపము ధరించి కోరిన స్థలములందుఁ గోరిన విధముగ సంచరింపఁ గలవాఁడను.సుగ్రీవు మేలు గోరి సన్న్యాసియాకారము ధరించి ఋశ్యమూకమునుండి యిచ్చటికి వచ్చితిని, అని చెప్పి యూరకుండెను. అంత నాయన మాటకు మనస్సు సంతోషించుచుండఁ దన సమీపమున నున్న తమ్మునిఁ జూచి రామచంద్రమూర్తి యిట్లనెను.

దీనితో రామ లక్ష్మణుల సందేహము తీరెను. వాలి సుగ్రీవుల పేర్లు, వాలి సుగ్రీవుని వెడలఁగొట్టుట వాలి ఋశ్యమూకమునం దుండుట యి వన్నియు వారెఱిఁగిన విషయములే కావున సందేహింపఁ గారణములేదు. అవల సుగ్రీవుని మంత్రిననుటచే సుగ్రీవుని పక్షమువాఁ డనియు గొప్ప పదవియందు న్నాఁ డనియు నేర్పడెను.

—♦ శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణుతో హనుమంతునిఁ బ్రశంసించి చెప్పుట. ♦—

క. ఘనమతి యగు సుగ్రీవుని, యనుఁగుంబ్రెగ్గడయ యీతఁ ♦ డనఘా మన మె
వ్వనిఁ దలఁచు చుంటి మారవి, తనయుఁడె తా నిట్లు మనల ♦ దాయఁగ వచ్చెన్.

ఘనమతి = గొప్ప మనస్సు గలవాఁడు- అనుఁగుంబ్రెగ్గడయ = ప్రియుఁడగు మంతిరి- ప్రగడ — అపశబ్దము.

తాత్పర్యము.

లక్ష్మణా! యీయనను సామాన్యునిఁగా నెంచవలదు. గొప్ప మనస్సుగల సుగ్రీవునికిఁ బ్రీతిపాత్రుఁడైన మంతిరి ఈతనియం దెంత నమ్మకము లేనిదే మనయొద్ద కిట్టి కార్యమునకై పంపునా? మన మే సుగ్రీవునిఁ జూడఁ బోవఁదలఁచుచుంటిమో యతఁడే తన మంత్రిరూపమున నిచ్చటికే వచ్చెను. అనఁగా సుగ్రీవునితో నే కార్యము కాఁగలదో యది యీయన వలననే యగును. ఆయనను మనమెట్లు నమ్మవచ్చునో యీయనను అట్లు నమ్మవచ్చును. ఆయనకు నీయనకు భేదములేదని భావము.

సీ. నెయ్యంబుఁ దియ్యంబు ♦ నేర్పు దీపింప నీ, వాక్యజ్ఞునకుఁ బ్రతి ♦ వచన మిమ్ము
ఋగ్వేదమును జక్క ♦ నెఱుఁగనివాఁడు యజుర్వేదధారణా ♦ శూన్యబుద్ధి
సామవేదమునఁ బ్రా ♦ జ్ఞత్వంబు లేనివాఁ, డీరీతి భాషింప ♦ నేరఁ డెపుడు
వ్యాకృతి యంతయు ♦ వల్లించె నిజముగ, నెన్ని మాటలొ యీతఁ ♦ డింతసేపు

ఆ. మాటలాడ నొక్క ♦ మాట యేనియు నపశబ్దితంబు గాదు ♦ చక్షువులనో
ముఖముననో లలాట ♦ మున బొమలందునో, దోష మొక్కఁడైనఁ ♦ దోఁపదెందు.

నెయ్యంబు=స్నేహము, నాకు సుగ్రీవునికి స్నేహము కుదురునట్లు; తియ్యము=ప్రియము, నేర్పు=ఏదిచెప్పవలెను? ఎట్లు చెప్పవలెనను వివేకము, వాక్యజ్ఞునకుఁ= (1) వ్యాకరణపండితునకు, (౨) మాటలాడు విధముఁ దెలిసినవానికి, ప్రతివచనము= ప్రత్యుత్తరము, ప్రభువు లితరుల మంత్రులతోఁ దామే ప్రత్యక్షము మాటలాడరాదను రాజనీతి ననుసరించి నీవు మాటలాడు మని లక్ష్మణుని రామచంద్రమూర్తి నియోగించుచున్నాఁడు. భగవంతుఁడు చేతనుని నాచార్యమూలమున నుజ్జీవింపఁ జేయును. గాని ప్రథమమందే తానై పూనుకొనఁడు. కావున సుగ్రీవు నుజ్జీవనార్థ మాచార్య లాభము సూచించుచున్నాఁడు.

హనుమంతుఁ డాచార్యపదవికిఁ దగినవాఁ డని శ్రీరామచంద్రమూర్తి యీయన యోగ్యతను గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు. 'ఆచార్యో వేదసంపన్నో, విష్ణుభక్తో, విమత్సరః, మంత్రజ్ఞో, మంత్రభక్తశ్చ, సదామంత్రార్థద, శ్శుచిః, గురుభక్తి సమాయుక్తః, పురాణజ్ఞో విశేషతః ఏవం లక్షణ సంపన్నో గురు రిత్యభిధీయతే॥' అని యాచార్యలక్షణము. అనఁగా నాచార్యుఁడు వేద మెఱిఁగిన వాఁడుగను, విష్ణుభక్తుఁడుగను, మాత్సర్యము లేనివాఁడుగను, విష్ణుమంత్రము తెలిసినవాఁడుగను, ఆమంత్రమందు

భక్తిగలవాఁడుగను,మంత్రార్థమును బరులకుఁ జెప్పఁగలవాఁడుగను, బాహ్యాభ్యంతరము లందు నిర్మలుఁడగు గురుభక్తిగలవాఁడుగను పురాణముల జ్ఞానముగలవాఁడుగను నుండవలెను. ఇట్టివాఁ డాచార్యుఁ డనఁబడును. ఈగుణములు హనుమంతుని యందుఁ గల వని శ్రీరామచంద్రమూర్తి చెప్పుచున్నాఁడు. యజుర్వేద ధారణాశూన్య బుద్ధి= యజుర్వేదమును దృఢముగ మనస్సున నిలుపలేనివాఁడు, ఋగ్వేదమున నొక్కొక్క యక్షరమునకుఁ బెక్కు స్వరములు గావున నెప్పుడే స్వరము నుపయోగింప వలయునో చక్కఁగఁ దెలిసియుండవలెను. యజుర్వేదమున నొక్కొక్క యనువాకముతో మఱియొక్క యనువాకమును సాంకర్యము గలుగకుండ ధారణ చేయుట దుష్కరము. అట్టి ధారణ కలవాఁడు, సామవేదమున = సామవేదమునందు, ప్రాజ్ఞత్వము = పాండిత్యము, సామగానమున గానము బహు కష్టసాధ్యము, అందును బాండిత్యము గలదు. ఇం దూహారహస్యాది గర్భిత విశేషములు సులభముగఁ దెలియ సాధ్యపడునవికావు. అథర్వణమునకుఁ బ్రత్యేకించి యధ్యయనము లేదు. కావున దానిని జెప్పలేదు. 'సవనంబు ససాగరముర్వి దివిజాలయ వింధ్యశైలదీపిత మగు నీయవని సమస్తము నేలఁగఁ దవు వారలు' అని ఋగ్వేద మెఱుఁగనివాఁడు చెప్పలేఁడు. ఏలయన 'బ్రహ్మావా ఇద మేక ఏవాగ్ర ఆసీ' త్తనికదా ఋగ్వేద సంబంధమైన యైతరేయోపనిషత్తునందు మొదటఁ జెప్పఁబడెను. 'సుందరాకారులు బృందారకాభులు' అనుమాట యజుర్వేద మెఱుఁగనివాఁడు చెప్పఁజాలఁడు. 'అజాయమానో బహుధా విజాయతే' యని యవతార రహస్యము యజుర్వేదమందు గదా గలదు. 'తప్తహాటక దేహులరు' అనునది సామవేద మెఱుఁగని వాఁడు చెప్పలేఁడు. సామసంబంధ మగు ఛాందోగ్యమందు 'అథ య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే' యని చెప్పఁబడెను. వ్యాకృతి = వ్యాకరణము, వ్యాకరణము వేదాంగము కావున దానినిఁగూడ జదివినాఁడు, కావున వేదముమాత్రి మెఱింగిన ఛాందసుఁడు, వీఁ డేమి లౌకిక కార్యములు చేయఁగలఁడని తలఁపవలదు. వ్యాకృతియంతయు = వ్యాకరణమునకు సంబంధించినదంతయు, నవవ్యాకరణము లందొక్కటియైనఁ గొంచెమైన విడువక (ఉత్తర. ప ౮౩౭ చూడు) ఇక్కడ వ్యాకరణము తక్కినవేదాంగముల కుపలక్షణము. అపశబ్దితంబు=అపరిశుద్ధముగా=వ్యాకరణవిరుద్ధముగ, అనఁగాఁ బ్రకృతి ప్రత్యయ సమాస సంధ్యాదులం దొక్కచోనైనను దప్పులేక మాటలాడెను. లలాటము=నొసలు బొమలు=కనుబొమ్మలు, దోషము=వికారము, ఒకవిధముగా నుండవలసినదానిని మఱియొక విధముగా నుంచుట, కొందఱు మాటలాడునపుడు ముఖము కన్నులు కనుబొమ్మలం దేదో యొక వికారచేష్ట కనఁబడును. అట్టిదోష మితనియందులేదు. ఎందుఁ= ఏ యవయవమందైనను, తోఁపదు=నేనెంతో పరీక్షించిచూచితిని గాని నాకుఁ గానరాలేదు. దీనివలన నీయన శిక్షయు వల్లించెనని యేర్పడుచున్నది.

'గీతీ దీర్ఘీ శిరః కంపీ తథాలిఖిత పాఠకః అనర్థజ్ఞోల్పకంఠశ్చ షడేతే పాఠకాధమాః నశిరః కంపయే ద్గాత్రం, భ్రూవౌచా ప్యక్షిణీ తథా తైలపూర్ణ మివాత్మానం, తత్త ద్వర్ణేన యోజయేత్॥ అని శిక్షయందుఁ గలదు.

తా త్ప ర్య ము.

లక్ష్మణా! యీాయన యడిగిన ప్రశ్నములకు నీవు ప్రత్యుత్తర మిమ్ము. ఈయన మాటల పొందిక శాస్త్రసరణి తెలిసినవాఁడు. ఆయన యోగ్యతకుఁ దగినట్లు నీవు మాటలాడకున్న మనము మూఢుల మని తలఁచును. కావున నీవు మాటలాడు మాటలు స్నేహము కుదుర్చునవియై వినఁ బ్రియములై యుండవలెను. ఏవిషయ మెట్లు చెప్పవలయునో యట్లే చెప్పుము. ఏల యింత హెచ్చరిక చెప్పెద వందువా ఋగ్వేదము యజుర్వేదము సామవేదము చక్కఁగా వల్లించి దృఢముగ మనస్సున నిలిపినవాఁడు, గాని యీాయనవలె మాటలాడ లేఁడు. అట్లని ఛాందసుఁ డనుకొనకుము. శిక్షావ్యాకరణాదులు చక్కఁగఁ బఠించినవాఁడు వ్యాకరణమంతయు నెన్నిమార్లు వల్లించి కంఠస్థము చేసెనో! కాని నేనెంత పరీక్షించి చూచినను నీయనమాటలందు వ్యాకరణ విరుద్ధమైన ప్రయోగ మొక్కటియైనఁ గానరాలేదు. అంతియకాదు. మాటలాడుతీరు చూచిన శిక్షయుఁ బఠించినవాఁడుగా నున్నాఁడు. ఎంతసేపు మాట లాడినను కన్నులందుఁ గాని ముఖమందుఁగాని నొసటఁగాని కనుబొమలందుఁగాని యొక దోషమైనఁ గానరాలేదు. ఇఁక నుచ్చారణమందో,

చ. కొతుకులు లేక విస్తరము♦గూడక శంకకు సందునీక య
ద్రుత మవిళంబితంబు నయి ♦ తొస్సులు పోవ కురోగళైక సు
స్థిత మయి మధ్యమస్వరము♦చే నలరారెడి వీనివాక్కు సం
స్కృతమును సక్రమంబు శుభ ♦ మెంతయు హృద్యము నై రహించెడిన్. ౧౨౬.

కొతుకులు = వర్ణలోపములు - సగముమాట పలికి సగము పలుకకపోవుట- విస్తరముఁగూడక = చెప్పఁదలఁచిన విషయ మెన్నిమాటలఁ జెప్పవచ్చునో యన్ని మాటలచేతనే చెప్పుట, వ్యర్థముగ మాటలు పెంచక- శంకకున్ = అర్థవిషయమందు గాని పదవిషయమందుఁ గాని సందేహమునకు, సందునీక = ఎడమీాయక, అద్రుతము = మెల్లఁగా, ఎదుటివారు పూర్ణముగా గ్రహింపరా నటు లతివేగములేనిది- అవిలంబితము = మాటకు మాటకు నడుమ వ్యర్థ కాలవిరామము లేక, నీళ్ళు నములుచు గడియ కొకమాట యాడకుండుట- తొస్సులు పోవక = పండ్లులేనివారు మాటలాడునట్టు లుచ్చారణలోపము లేక- ఉరోగళైకసుస్థితమయి = ఱొమ్మునందుఁ గంఠమునందును నూని పలికినది- మధ్యమస్వరము = బిగ్గఱగాఁ గాక యితరులకు వినఁబడనట్లు మెల్లగా గొణుగక యుండునది- ఇక్కడఁ జెప్పిన పదునాలుగు పాఠదోషములకుపలక్షణము. 'శంకితం భీత ముద్ఘుష్ట మవ్యక్త మనునాసికం, కాకుస్వరం

శీర్షగతం తథా స్థానవివర్జితం, విస్వరం విరసంచైవ విశ్లిష్టం విషమాన్వితం, వ్యాకులం తాలుభిన్నంచ పాఠదోషా శ్చతుర్దశ' యని పాఠదోషములు.

ఉపాంశుదష్టం త్వరితం నిరస్తం, విలంబితం గద్గదికం ప్రగీతం, నిష్పీడితం గ్రస్త పదాక్షరంచ వదే న్నదీనం నతు సానునాస్యమ్. ఇట్లు మఱియొకచో నీదోషములు చెప్పఁబడినవి. ఇట్టి దోషములు హనుమంతుని మాటలయందు లేవు.

మాధుర్య మక్షర వ్యక్తిః। పదచ్ఛేద స్తథాత్వరా, ధైర్యం లయ సమత్వంచ షడేతే పాఠగా గుణాః

తాత్పర్యము.

ఈయన మాటలయందుఁ గొఱుకులు లేవు. వ్యర్థపదములు లేవు. ఈయర్థమా, యీయర్థమా, ఇది యీపదమా ఆపదమా, యను సందేహమున కెడము లేదు. గబగబ పరువులెత్తుటయు లేదు. మెల్లగ నీళ్లు నములుచు మాటలాడుటయు లేదు. తొస్సులు లేవు. ఉరము కంఠము వీని నూని మాట వెడలుచున్నది. బిగ్గయఱచుట లేదు. వినవచ్చి వినరాకుండునట్లు గొణుఁగుట, పెదవులతోనే మాటలాడుట లేదు. ప్రతిపదము వ్యాకరణ శుద్ధము క్రమము ననుసరించి యున్నది. శుభము మనోహరమై యున్నది.

తే. అనఘు యీతని త్రిస్థల•వ్యంజనస్థ, మైన చిత్రవచోగతి • యాగ్రహమునఁ
జంపఁగత్తిని బై కెత్తు•శత్రునైన, నెలమిఁ బొందింపఁ జాలక • యేలపోవు. ౧౨౭

త్రిస్థలవ్యంజనస్థము = త్రిస్థల = శిరస్సు, కంఠము, ఱొమ్ము, అను మూఁడు చోట్లనెడి, వ్యంజన=శబ్దోత్ప త్తిస్థానములందు, స్థము=ఉన్నది. ఆస్థానములందుండుట యనఁగా నచ్చటఁ బుట్టుటగాదు. శిరమునఁ బుట్టునట్లు మాటలాడుట శీర్షగత మను దోషమని మున్ను చెప్పఁబడెను. కాఁబట్టి యీ మూఁడు స్థానములలో నుండుట యనఁగా ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితస్వరంబులఁ గలిగి యుండుట. ఇట్లే శిక్షయందును జెప్పఁబడినది. అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః। స్వరితః కంఠమూలీయః సార్వాస్యే ప్రచయస్యతు॥ అని యందలి పద్యము, చిత్రవచోగతి= ఆశ్చర్యకరమైన మాటలజాడ.

తాత్పర్యము.

ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితములతోఁ గూడిన యీతని చిత్రమైన మాటలజాడ వీనిపైఁ గోపించి చంపఁగత్తి పైకెత్తిన వానినైన సంతోషపఱుపఁగలదు. ఇఁక నను కూలుర విషయము చెప్పనేల?

క. భూతలనాథుం డీదృశ,దూతను గడియింపఁ డేని • తొడఁగినపని యే
రీతిని గడ గనఁ గాంచును? ఖ్యాతిం గను నెట్లు సిద్ధ•కార్యపరుం డై? ౧౨౮

ఈ దృశదూతను = ఇటువంటి దూతను- గడియింపఁడేని = సంపాదించుకొనక పోయెనా.

తాత్పర్యము.

రాజగువాఁ డిటువంటి దూతను సంపాదింపఁడేని వాఁడు ప్రారంభించిన పని యెట్లు నెఱవేఱఁగలదు? వాఁడెట్లు కార్యసాధకుఁ డని కీర్తి సంపాదింపఁగలఁడు?

క. ఏతాదృగ్గుణగణసము । పేతుం డగుదూత నిలుచు ♦ నెవ్వనికడ నా
భూతలపతికార్యంబులు, దూతముఖంబుననె తీరు ♦ ధ్రువ మని యన్నన్. ౧౨౯

ఏతాదృక్ = ఇటువంటి, గుణగణ = గుణసమూహములతో, సముపేతుఁడు= కూడినవాఁడు.

తాత్పర్యము.

ఇటువంటి గుణసమూహములు గల దూత యేరాజు నొద్దనుండునో వాని కార్యము లన్నియు దూతవలననే సఫలము కాఁగలవు.

దీనివలనఁ దాను సుగ్రీవునితోఁ జెలిమిచేసినచోఁ దనకార్య మీతని వలననే సఫలము కాఁగల దని రామచంద్రమూర్తి నిశ్చయించుకొనెను.

మ. అల వాక్యజ్ఞుఁడు లక్ష్మణుండు వెస వా ♦ క్యజ్ఞుఁ హనూమానునిఁ
బలికెం బండితవర్య సూర్యజప్రభా ♦ వంబుఁ గుణామేయతఁ
దెలియం వింటిమి యాతనిఁ వెదకుచుఁ ♦ ధీవర్య మే మిందు రాఁ
గలిగెం జుమ్ము, త్వదుక్త కీశపతివా ♦ క్యం బేము హర్షంబునన్. ౧౩౦

వాక్యజ్ఞుఁడు లక్ష్మణుఁడు, వాక్యజ్ఞుఁడు హనుమంతుఁడని శ్రీరామచంద్రమూర్తి చెప్పుటచే హనుమంతునందుఁ గలవని శ్రీరామచంద్రమూర్తి చెప్పిన గుణము లన్నియు లక్ష్మణునందును గలవనియు నిరువురును సమాను లనియు భావము.

గుణామేయతన్ = గుణముల గొప్పతనము, త్వదుక్త = నీచేఁ జెప్పఁబడిన, కీశపతి వాక్యంబు = సుగ్రీవునిమాట, హర్షంబునఁ = సంతోషముతో, పండితవర్య= పండిత శ్రేష్ఠుఁడా! ఈ యొక్కమాట నీ శక్తిసామర్థ్యములు మేము తెలుసుకొంటిమని తెలుపుచున్నది.

తాత్పర్యము.

అని యీ ప్రకారము శ్రీరామచంద్రమూర్తి చెప్పఁగా వాక్యజ్ఞుఁడైన లక్ష్మణుఁడు వాక్యజ్ఞుఁడైన హనుమంతునితో నిట్లనియె. అయ్యా! పండితుఁడా! సుగ్రీవుని ప్రభావము, అతని గొప్ప గుణములు, మే మిదివఱకే వినినారము. కావుననే యీయనను వెదకుచు వచ్చితిమి. నీవు చెప్పిన సుగ్రీవుని కార్యమును మేము సంతోషముతో,

కం. నీవు వచించిన విధముగఁ, గావింపంగల మటన్న ♦ గాలికొడుకు సు
గ్రీవునిజయంబుఁ గోరుచు, వావిరి సఖ్యంబుఁ గూర్ప ♦ వారికి నెంచెన్. ౧౩౧

తాత్పర్యము.

నీవు చెప్పినట్లు చేయఁగలము అని చెప్పఁగా హనుమంతుఁడు సుగ్రీవుని జయముఁ గోరుచు రామ సుగ్రీవులకు స్నేహము గూర్పఁదలఁచెను.

——♦ ౪ వ సర్గము. లక్ష్మణుఁడు హనుమంతునితోఁ దమ వృత్తాంతముఁ జెప్పుట. ♦——

చం పనివడి సూర్యపుత్త్రుఁ గన ♦ వచ్చిన వారలు వీరలంచుఁ దా
హనుమయుఁ బొంగి సంతసము♦నన్ రవిపుత్త్రుఁ దలంచి యింక నా
తనిపని యెల్లఁ జక్కఁబడుఁ ♦ దథ్యము యిట్టిరు కార్యమూని యా
తనిఁ గనఁగోరువార లఁట ♦ తప్పునె యాతని రాజ్యలబ్ధియున్. ౧౩౨

పనివడి = కార్యముగలిగి, తథ్యము = నిజమే, ఇట్టిరు = ఇట్టివారు.

తా త్ప ర్య ము .

కార్యార్థమై సుగ్రీవునిఁజూడ వచ్చినారని హనుమంతుఁడు సంతోషపడి సుగ్రీవుని మదికిఁ దెచ్చుకొని యితనికార్యము చక్కఁబడినట్టే, ఆయనకు రాజ్యము లభించుటయు సత్యమే. ఇట్టివారు పూనిన కార్యము తప్పిపోవునా? ఎన్నటికిఁ బోదు.

చం. అని తలపోసి యా ప్లవగుఁ ♦ డా జగతీపతిఁ జూచి ఘోర మా
వనులను బంపతీరమున ♦ భ్రాతయు నీవును గ్రుమ్మరంగ నే
లన రఘురామ నోదితుఁడు ♦ నై హనుమంతున కా సుమిత్రనం
దనుఁ డనియెన్ రఘూత్తమక♦థం దెలియన్ మొదలింటినుండియున్. ౧౩౩

ప్లవగుఁడు = వానరుఁడు, చోదితుఁడు = ఆజ్ఞాపింపఁ బడినవాఁడు.

తా త్ప ర్య ము .

ఆంజనేయుఁ డీప్రకార మాలోచించి సుగ్రీవునివలన వీరికిఁ గాఁగల కార్యమేదో యది సుగ్రీవునికి సాధ్యమో యసాధ్యమో తెలిసికొందమని రామచంద్రమూర్తిని జూచి, యయ్యా నీవు తమ్మునితోఁడ నీ భయంకరములైన యడవులందుఁ దిరుగఁ గారణమేమి కలిగె ననిన రామచంద్రునిచే నాజ్ఞాపింపఁబడి లక్ష్మణుఁడు శ్రీరామచంద్ర మూర్తి చరిత్ర మాదినుండి యిట్లు చెప్పసాగెను.

సీ. ద్యుతిమంతుఁడును మహా♦మతిమంతుఁడును నగు,దశరథుం డనుపేరి♦ధరణివిభుఁడు
ధర్మవత్సలుఁడు స్వ♦ధర్మంబునను జతు,ర్వర్ణపాలన మనా♦రతము సలిపెఁ
బగతుఁ డెరికిఁ గాక♦పగ యొక్కఁడును లేక, భూతాళి మాఁటల♦ధాత యగుచు
నియతిఁ దప్పకయ య♦గ్నిష్టోమముఖమహా,క్రతు లాప్తదక్షిణల్ ♦ గాఁగఁజలిపె
తే. నతనికొడుకుల లోపల ♦ నగ్రజుండు, రామనాముండు వినుతప♦రాక్రముండు
సర్వభూతశరణ్యుండు ♦ జనకవాక్య,పారగుఁడు రాజచిహ్నసం♦పన్నుఁ డితఁడు.

ద్యుతిమంతుఁడు=తేజస్సుగలవాఁడు, మహామతిమంతుఁడు=గొప్ప బుద్ధి యాలోచన గలవాఁడు, ధర్మవత్సలుఁడు=ధర్మమందుఁ బ్రీతిగలవాఁడు, చతుర్వర్ణ పాలనము=నాలుగువర్ణముల రక్షించుట, అనారతము=ఎల్లవేళల, పగ=విరోధి "మనకుం బగ యిందుఁ గాఁడె యెల్లథంగులఁదలఁపఁగ" నిఘ. రా గి అ. మాఁటధాత= బ్రహ్మకుఁ బ్రతినిధి, సర్వభూతశరణ్యుండు=సర్వభూతముల రక్షించు యోగ్యతగల వాఁడు.

తాత్పర్యము.

తేజోవంతుఁడును గొప్పమతిమంతుఁడు నగు దశరథుఁడను రాజు ధర్మమందుఁ బ్రీతిగలవాఁడై బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులను నాలుగు వర్ణములవారిని వారి వారి స్వధర్మమునుండి చెడకుండ సర్వదా రక్షించెను. ఆయన యెవరికి విరోధిగాక యెవరియం దాయనకు విరోధభావములేక రెండవ బ్రహ్మవలెనే రక్షించెను. నియమము చెడకుండ నగ్నిష్టోమము మొదలైన యజ్ఞములను దక్షిణలతోఁ గావించెను. ఆయన కొడుకులలోఁ బెద్దవాఁడు రాముఁడను పేరుగలవాఁడు. పరాక్రమమందుఁ బ్రసిద్ధికెక్కినవాఁడు. సర్వభూతముల రక్షించు యోగ్యత గలవాఁడు. తండ్రివాక్యమును సాంతముచేసినవాఁడు. రాజచిహ్నములతోఁ గూడినవాఁడు. ఆయనయే యీయన.

మ. ధరణీరాజ్యముఁ గోలుపోయి వనికై ♦ తర్లంగ వెన్వెంటితిఁ
ధరణీకన్యక భార్య సీతయు దినాం♦తంబందు మార్తండునిఁ
భరమాకాంతులభంగి వెన్కొనియె నీ♦ప్రాజ్ఞానుజాతుండఁ ద
ద్వరధీసద్గుణరాజికిఁ వశుఁడనై ♦ దాస్యంబుఁగావించెదన్. ౧౩౫

దినాంతంబందు=సాయంసమయమందు, ఈ ప్రాజ్ఞానుజాతుండ=ఈ ధీమంతుని తమ్ముఁడను, తత్=ఆయనయొక్క వరధీ=గొప్పబుద్ధికి, సద్గుణరాజికిఁ=మంచిగుణముల సమూహమునకు.

తాత్పర్యము.

ఈయనరాజ్యముఁ బోఁగొట్టుకొని యడవులకై ప్రయాణము సేయఁగా నేను గూడ నచ్చితిని. నే నొకఁడనేకాను. ఈయనభార్య భూపుత్రి సీతాదేవియును సాయంసమయమున సూర్యుని నాయన కిరణములవలె నీయనవెంట వచ్చెను. ఆమె భార్య, కూడ వచ్చుట న్యాయమే, నీవెన్వఁడ వేల వచ్చితి వందువా? ఈమతిమంతునకు నేను జన్మముచేఁ దమ్ముఁడను. ఈయన గొప్పబుద్ధికి సద్గుణసంపదకు వశపడి దాస్యము చేయుచున్నాను.

దినాంతంబందు మార్తాండునిం బరమాకాంతుల భంగిఁ = ఓయి, సంపదవేళ బంధువులుకూడ వత్తురే కాని యాపదవేళ వత్తురా యందువేమో! అస్తమింపఁ బోవు సూర్యుని వెంట నాయన కిరణములు పోవుటలేదా? ప్రాజ్ఞానుజాతుండఁ = ఈయన ప్రాజ్ఞుఁడు కావున నన్నుఁ దమ్ముఁ డనుకొనుచున్నాఁడు. అది యీయన యభిప్రాయము. నా యభిప్రాయంబున నే నాయనకు దాసుఁడను, లక్ష్మణుఁడు మీకుఁ బరతంత్రుఁడనేను గదా- (అరణ్య ౨౩౬) ఓయీ లక్ష్మణుదాస్యము స్వాభావికమని యుండఁగా నిచ్చట గుణములఁబట్టి దాస్యము చేసెద ననుట స్వభావ విరుద్ధము గాదా యనిన దాస్యము స్వభావసిద్ధమైనను స్వామియందు మంచిగుణములు కూడ నుండెనేని మిక్కిలి శోభించునుగదా- ఇక్కడ గుణప్రశస్తి చెప్పఁబడెను.